

Etičko obrazovanje na fakultetima kao odgovor na profesionalne izazove pravničke struke u trgovačkim društvima i javnoj upravi

Čulinović-Herc, Edita; Krnetić, Narda

Source / Izvornik: **Zbornik koautorskih radova nastavnika i studenata "Unaprjeđenje kvalitete studiranja na pravnim fakultetima u Hrvatskoj", 2021, 1 - 33**

Conference paper / Rad u zborniku

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:118:430343>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-18**

PRAVRI

Pravni fakultet Faculty of Law

Sveučilište u Rijeci
University of Rijeka

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Law](#)
[- Repository University of Rijeka, Faculty of Law](#)

uniri DIGITALNA
KNJIŽNICA

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Prof. dr. sc. Edita Čulinović-Herc*
Narda Krnetić**

ETIČKO OBRAZOVANJE NA FAKULTETIMA KAO ODGOVOR NA PROFESIONALNE IZAZOVE PRAVNIČKE STRUKE U TRGOVAČKIM DRUŠTVIMA I JAVNOJ UPRAVI

UDK: 17:378

34.01:17

Primljeno: 29.11.2020.

Prihvaćeno: 22.3.2021.

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Društvene promjene uvjetovane primjenom novih tehnologija i njihova nedovoljna regulacija snažno apostrofiraju važnost etičnoga postupanja. U trgovačkim društvima brzina očekivane adaptacije najveća je zbog tržišne utakmice, no tehnološke promjene jednako tako zahvaćaju druge djelatnosti u kojima tradicionalno djeluje pravnička struka poput pravosuđa i javne uprave. U radu se pozornost usmjerava na trgovačka društva i javnu upravu. U prvim dvama dijelovima rada ukazuje se na društvene promjene i promjene u paradigmi trgovačkih društava, odnosno u javnoj upravi, koje u prvi plan stavljaju važnost etičnoga postupanja pravničke struke. Nastavno se izlaže važnost koju za etično postupanje ima općeprimjenjiva zaštita zviždača, odnosno prijavitelja nepravilnosti. U četvrtom dijelu rada autorice istražuju pristupe u podučavanju etike u pravničkom obrazovanju te zaključno predlažu na koji način, uzevši u obzir iznesena domaća i komparativna iskustva, ugraditi etičko obrazovanje u obrazovanje pravnika uzevši u obzir i dosadašnja domaća i inozemna iskustva u podučavanju etike u studijskim programima studija prava i studija javne uprave.

Ključne riječi: etičke norme, etički kodeks, etičko obrazovanje, pravnička struka, trgovačko društvo, javna uprava.

1. PROMJENE U TRGOVAČKIM DRUŠTVIMA I VAŽNOST ETIČNOGA POSTUPANJA

Trgovačka su društva, više nego ikad, izložena promjenama u načinu poslovanja pod utjecajem informatičke tehnologije. Naprednim tehnološkim alatima ona žele postići ili zadržati položaj u tržišnoj utakmici neprekidno inovirajući svoje proizvode

* Redovita profesorica u trajnom zvanju, Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, edita@pravri.hr
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6177-8057

** Studentica V. godine Integriranog preddiplomskog i diplomskog studija Pravo, Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, narda.krnetic1996@gmail.com

i usluge ili načine isporuke. Globalizacija ubrzava razvoj digitalnih tehnologija koje u trgovačkom društvu mijenjaju razne paradigme. Kao prvo, unutarnja struktura trgovačkoga društva se mijenja.¹ Zbog uvođenja modela poslovanja po principu *online* platforme, smanjuje se potreba za ljudskim radom.² S druge strane, dramatično se mijenja i radni odnos kao takav: od uvođenja novih oblika rada³, promjene koncepta radnoga mjesta i radnoga vremena. Pri odabiru radnoga mjesta mogućnost napredovanja i osobnoga razvoja postaje sve važniji motivacijski faktor. Na organizacijskoj razini dolazi do napuštanja strogih i formalnih hijerarhijskih organizacijskih struktura i pojave tzv. *flat* hijerarhije, organizacijske strukture s malo razina srednjega menadžmenta. U tim društvima njeguje se tzv. *best idea wins* kultura⁴ prema kojoj nije relevantno dolazi li inovacijski prijedlog s vrha ili dna organizacije, nego nudi li kompetitivnu prednost u odnosu na takmace i ima li inovacijski potencijal. Također se govori o promjeni cilja i svrhe samoga trgovačkoga društva.⁵ Govori se o tome da se kapitalizam nalazi na prekretnici u odnosu na ona vremena kad je Nobelovac Milton Friedman uspostavio još uvijek važeću korporativnu paradigmu – da je temeljni cilj korporacije povećanje bogatstva njezinih dioničara.⁶ Pritisak stvaranja bogatstva za dioničare, koji je naročito izražen kod dioničkih društava čije dionice kotiraju na uređenom tržištu, doveo je do orijentiranosti na kratkoročne ciljeve, eng. *short-termism*. Upravo je *short-termism* ocijenjen nepovoljnim za interese radnika, ostalih dionika trgovačkoga društva, odnosno njegovih kupaca i dobavljača te šire lokalne zajednice unutar koje trgovačko društvo djeluje.⁷ Stoga se javlja ideja da se usmjerenost na dioničara treba zamijeniti usmjerenošću na trgovačko društvo što se još naziva i *company centric view*. Također se ističe važnost postojanja društvene odgovornosti trgovačkoga društva.⁸ Imajući u vidu transformacije koje doživljavaju korporativni giganti kao što

1 Mark Fenwick, Erik P. M. Vermeulen, *The New Firm: Staying Relevant, Unique and Competitive*, u: *European Business Organization Law Review*, Vol. 16, no. 4 (2015): 599.

2 Fenwick, Vermeulen, *The New Firm: Staying Relevant, Unique and Competitive*, 599.

3 „Novi su novi oblici zapošljavanja kategorizirani u devet tipova, vrlo širokog obuhvata: dioba posloprimaca (*employee sharing*), dioba radnog mjesta (*job sharing*), privremeni menadžment (*interim management*), povremeni rad (*casual work*), rad temeljen na korištenju informacijsko-komunikacijske tehnologije (*ICT-based mobile work*), rad temeljen na korištenju vaučera (*voucher-based work*), portfolio rad (portfolio work), skupno zaposlenje (*crowd employment*), suradničko zapošljavanje (*collaborative employment*).“ Vidi Sandra Laleta, Nada Bodiroga-Vukobrat, Fleksigurnost i (de)regulacija tržišta rada, *Zbornik Pravnog fakuleta Sveučilišta u Rijeci*, v. 37, br. 1, 2016., 33-69.

4 Fenwick, Vermeulen, *The New Firm: Staying Relevant, Unique and Competitive*, 608.

5 Umjesto svih vidi: Joseph L. Bower and Lynn S. Paine, *The Error at the Heart of Corporate Leadership*, *Harvard Business Review* 95, no. 3 (May–June 2017): 50–60.

6 Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1962.)

7 Martin Lipton, *It's Time to Adopt the New Paradigm*, Harvard Law School Forum on Corporate Governance, <https://corpgov.law.harvard.edu/2019/02/11/its-time-to-adopt-the-new-paradigm/>, str. 1.

8 Pojam društveno odgovornog poslovanja postoji dugi niz godina i može ga se definirati na različite načine. HGK ima poseban projekt kojim se svake godine na natječaju identificiraju društveno odgovorne kompanije. O DOP-u se govori kada neka tvrtka, iznad strogo zakonom propisanih obaveza, integrira brigu za okoliš i društvo u sustav donošenja odluka. Više o projektu vidi: <https://dop.hgk.hr/>. O samom konceptu vidi: Neda Vitezić, *Društvena*

je Google gdje dolazi do usitnjavanja mega korporacije na manja trgovačka društva koja, s jedne strane, koriste prednosti što su članovi konglomerata, a s druge strane, čuvaju svoju autonomiju i *startup feel*⁹, ne iznenađuje da se odjednom preispituje i budućnost korporacije kao takve.¹⁰ S obzirom na sve veće iskazivanje informatičke samodostatnosti koja polazi od toga da pravo nije potrebno, jer je sve neophodno ugrađeno u algoritmički kôd,¹¹ dizajneri kodova i algoritama zadobivaju veliku moć i postoji opravdani strah da će, pogotovo ako im ulazne podatke daju korporativni insajderi, algoritam biti postavljen tako da pogoduje korporativnom insajderu koji je sudjelovao u njegovu oblikovanju, više nego interesu društva, odnosno njegovih dioničara.¹²

S obzirom na to da u uvjetima podnormiranosti postoji rizik zlouporabe tehnologije, važnost očuvanja povjerenja u trgovačka društva je iznimna.¹³ To u prvi plan stavlja potrebu etičnoga djelovanja zaposlenika trgovačkih društava na svim razinama, njihova etičkoga obrazovanja, a naročito korporativnih pravnika čiji je inače temeljni zadatak provjera usklađenosti društva s primjenjivim regulatornim okvirom. No, kako pravo i etika nisu jedno te isto, etičnost se na razini norme ugrađivala u organizacije raznim kodeksima etike, koje trgovačko društvo ili asocijacija

odgovornost-čimbenik dugoročne održivosti poduzeća u: *Socijalno odgovorno gospodarstvo*, Nada Bodiroga Vukobrat; Sanja Barić (ur.), Zagreb: Tim press, 2008. 13-26. i Neda Vitezić, Povezanost društveno odgovornog i efikasnog poslovanja u hrvatskim poduzećima, *Zbornik radova sa znanstvenog okruglog stola "Gospodarsko-socijalni razvitak hrvatskog društva tijekom proteklih 20 godina samostalnosti: Uspjesi zablude i pogreške"*, Nada Karaman-Aksentijević; Saša Drezgić; Ivan Frančišković (ur.). Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet; Znanstveno društvo ekonomista, 2011., 153-171.

- 9 Fenwich, Vermuelen, *The New Firm: Staying Relevant, Unique and Competitive*, 606.
- 10 Primjer za to je veliki znanstveni projekt u UK-u pod nazivom „The Future of the Corporation“ pod vodstvom prof. Colina Mayera sa Sveučilišta u Oxfordu, koji kao polaznu osnovu ima misao da pravni okvir ne može pratiti dinamiku društvenih promjena koje se zbivaju na razini trgovačkih društava, pogotovo kada se uzmu sasvim nove tehnologije kao što su strojno učenje, *blockchain* i drugi oblici DLT-a, korištenje umjetne inteligencije i sl. <https://www.thebritishacademy.ac.uk/programmes/future-of-the-corporation/>
- 11 Samodostatnost novih tehnologija se često opisuje i kao *lex cryptographica*. Ideja je da je najbolji regulator tehnologije sama tehnologija, Vidi: P. De Filippi, A. Wright, *Blockchain and the Law: The Rule of Code*, Harvard University Press, 2018, 5-9.
- 12 Luca Enriques and Dirk Andreas Zetsche, Corporate Technologies and the Tech Nirvana Fallacy, European Corporate Governance Institute (ECGI) - Law Working Paper, *Hastings Law Journal*, Forthcoming, br. 457 (2019), str. 1-65, preuzeto s: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3392321> Autori tvrde da onaj tko kontrolira dizajn (odnosno kôd) tehnologije kontrolira tehnologiju samu. Navedeno je naročito opasno ako se radi o tome da se digitalizacije funkcije upravljanja rizikom. Ako *software* ne pošalje odgovarajuće upozorenje u pravom trenutku, to može biti pogubno za društvo. No postavljanje nerealističnih parametara kao ulaznih podataka ne mora biti zlonamjerno, nego samo nestručno. No i to šteti interesima društva. Vidi поближе Bamberger, Kenneth A., Technologies of Compliance: Risk and Regulation in a Digital Age. *Texas Law Review*, Vol. 88, p. 669, 2010, UC Berkeley Public Law Research Paper No. 1463727, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1463727>, str. 669-739, naročito str. 675. i dalje.
- 13 Nikolas Kirby, Andrew Kirton and Aisling Crean, Do corporations have a duty to be trustworthy?, *Journal of the British Academy*, volume 6, supplementary issue 1 (2018), 75-129.

poduzetnika donose autonomno. Kao potonji navodimo primjer iz domaće prakse gdje je Hrvatska gospodarska komora (dalje: HGK) kao asocijacija gospodarstvenika na temelju Zakona o HGK-u¹⁴ i Statuta HGK-a¹⁵ donijela Kodeks etike u poslovanju koji je preporučila svojim članicama na prihvaćanje¹⁶. Isticanje potrebe za etičnim postupanjem naglašava i Kodeks korporativnoga upravljanja iz 2019. godine. Svrha toga Kodeksa jest promicanje djelotvornoga upravljanja i odgovornosti u društvima čije su dionice uvrštene na uređeno tržište Zagrebačke burze što znači da se ne primjenjuje na dionička društva koja nisu uvrštena, kao i druga trgovačka društva. Posebice se deseto poglavlje pod naslovom *Dionici i korporativna društvena odgovornost* bavi etičnim djelovanjem trgovačkoga društva u širem društvenom okruženju. Navedene inicijative naravno ne sprječavaju trgovačka društva da izrade svoje etičke kodekse.¹⁷ Posebno je osjetljivo pitanje etičnoga djelovanja i sprječavanja korupcije u trgovačkim društvima u većinskom državnom vlasništvu pa se nastoji djelovati i preventivno. Trenutno je na snazi Antikorupcijski program za trgovačka društva u većinskom državnom vlasništvu 2019. – 2020.¹⁸

U trgovačkom se društvu važnost etičnoga postupanja ogleda i na unutra (na svim razinama hijerarhijske ljestvice zaposlenika) i prema van (prema klijentima, dobavljačima i drugim vanjskim dionicima kao i prema društvenoj zajednici općenito). U ovom radu naglasak je na korporativnim pravnicima koji su u nas zaposlenici trgovačkih društava te u subordiniranom, radnopravnom odnosu s poslodavcem. No, i odvjetnici specijalizirani za pravo društava i trgovačko pravo, koji zastupaju društvo putem punomoći, također dolaze u doticaj s informacijama, odnosno bivaju u situacijama koje ih stavljaju pred moralne dvojbe. Pri tome korporativni pravnici, ako ne smiju biti ujedno i odvjetnici (što je komparativno gledano, različito postavljeno),¹⁹ podliježu etičkom kodeksu organizacije te moguće kodeksu etike korporativnih pravnika ako takav postoji²⁰. Za razliku od toga, odvjetnici podliježu Kodeksu

14 Zakon o Hrvatskoj gospodarskoj komori, Narodne novine br. 66/91., 73/91.

15 Statut Hrvatske gospodarske komore, Narodne novine br. 39/16.

16 Hrvatska gospodarska komora, Kodeks etike u poslovanju, <https://hgk.hr/documents/kodeksposlovneetikehrweb581354cae65c8.pdf>, pristupljeno 25. srpnja 2020.

17 Vidi primjerice Etički kodeks OTP banke d.d. - https://www.otpbanka.hr/sites/default/files/doc/eticki_kodeks.pdf Etički kodeks SENKO d.o.o. Čakovec <https://senko.hr/downloads/hr/eticki-kodeks-senko-2017.pdf>. Etičkim kodeksom utvrđuju se osnovna etička pravila ponašanja svih zaposlenika u Zagrebačkom holdingu d.o.o., povezanim društvima i ustanovama u njegovom vlasništvu, <https://www.zgh.hr/UserDocsImages/dokumenti/onama/Eticki-kodeks.pdf>, ETIČKI KODEKS MOTORPOINT d.o.o. ZA POSLOVNE PARTNERE, <https://www.motorpoint.hr/o-nama/eticki-kodeks> Etički kodeks Croatia osiguranja d.d. https://crosig.hr/media/eticki_kodeks_kb-tisak-crop.pdf i mnogi drugi.

18 <https://pravosudje.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Antikorupcija/Antikorupcijski%20program%20za%20trgova%C4%8Dka%20dru%C5%A1tva%20u%20ve%C4%87inskom%20dr%C5%BEavnom%20vlasni%C5%A1tvu%20za%20razdoblje%202019%20do%202020.pdf>, pristupljeno 26. srpnja 2020.

19 Vidi dalje analizu predmeta Gambro, pod točkom 3. Rada, gdje se radilo o odvjetniku koji je ujedno bio zaposlenik trgovačkog društva, što je prema pravu SAD-a moguće. U nas, zbog prirode odvjetničke profesije, kao slobodnog zanimanja, nije moguće obavljati odvjetničku profesiju i na temelju ugovora o radu obavljati pravne poslove za trgovačko društvo.

20 U nas postoji Kodeks etike Udruge korporativnih pravnika. Isti je dostupan na: <http://www.>

odvjetničke etike²¹ te kao samostalni profesionalci ne podliježu etičkim pravilima organizacije, odnosno trgovačkoga društva.

Temeljna zadaća korporativnoga pravnika u trgovačkom društvu, pogotovo gledano iz pozicije voditelja ureda za pravne poslove, jest osigurati da trgovačko društvo poduzima pravne radnje u skladu s regulatornim okvirom. Ponekad se na korporativne pravnike gleda kao i na glavne kočničare u postupcima donošenja odluka. Oni to dijelom i jesu jer trebaju upozoriti donositelje odluka na pravne, odnosno regulatorne rizike. Kako trgovačko društvo kao organizacija može imati i svoj etički kodeks, etički je pritisak na korporativne pravnike dvostruk. Oni svoje ponašanje trebaju uskladiti s kodeksom profesionalne etike korporativnih pravnika, ako takav postoji, ali i s etičkim kodeksom organizacije. U situacijama gdje profesionalna etika ide ruku pod ruku s etikom organizacije može doći do sukoba *dviju etika*. U pravnim sustavima gdje pravnici mogu istodobno biti licencirani odvjetnici i zaposlenici društva, profesionalna etika pravno je jača od organizacijske, no faktično, s obzirom na subordiniran položaj koji korporativni odvjetnik ima u odnosu na društvo, profesionalno etično postupanje može rezultirati ugrozom radnoga mjesta. S obzirom na to da se od korporativnoga pravnika u trgovačkom društvu i očekuje da uzme učešća u kreiranju etičkoga kodeksa, preporučljivo je da etičke norme kodeksa organizacije budu koherentne s etičkim kodeksom korporativnih pravnika.

Dakle, kad etično postupanje promatramo na razini trgovačkoga društva, valja uzeti u obzir i interakciju profesionalne i poslovne, ponekad nazivane organizacijskom, etikom. Aleksić²² ističe da se poslovna etika razvila suradnjom etike i ekonomije u 20. stoljeću. Globalno poznati korporacijski skandali, poput Enrona, sve su više u prvi plan stavili potrebu donošenja etičkih kodeksa i razvoja društvene odgovornosti trgovačkoga društva.²³ Etičnost se ugrađuje kao važan element djelovanja svake organizacije. Karpati²⁴ primjerice naglašava da je potrebno da etika postane dio svrhe poduzeća i to za sve zaposlene, a hoće li se to ostvariti ovisi najviše o onima koji to poduzeće vode.²⁵

udruga-korporativnih-pravnika.hr/dokumenti.htm

21 Kodeks odvjetničke etike, NN br. 64/07, 72/08 i 64/18.

22 Ana Aleksić, Poslovna etika – element uspješnog poslovanja, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, god. 5, 2007, 420.

23 Neda Vitezić, Društvena odgovornost – čimbenik dugoročne održivosti poduzeća u: Socijalno odgovorno gospodarenje, Nada Bodiroga Vukobrat; Sanja Barić (ur.), Zagreb: Tim press, 2008. 13-26

24 Karpati, T.: Etika u gospodarstvu, Grafika, Osijek, 2001. str. 79-80.

25 U modernim uvjetima poslovanja u kojima sve više dominira umjetna inteligencija upozorava se na etičke dileme u primjeni samohodnih osobnih vozila. Ta vozila bi trebala biti „programirana“ na način da ako automobil „mora birati“ između žrtvovanja života putnika koji se u njemu vozi i skupine od pet ljudi koji mu se nađu na putu trebao bi žrtvovati putnika. No dalje se otvaraju nova pitanja: što ako je putnica trudna ili je mlada od pješaka? Prema tome programiranje samohodnih osobnih vozila predstavlja važnu etičku odluku s kojom se moraju suočiti menadžeri. Max H. Bazerman A New Model for Ethical Leadership, Harvard Business Review, September, 2020, dostupno na <https://hbr.org/2020/09/a-new-model-for-ethical-leadership> Vidi opširnije o pojmu etičkog vođenja: Katarina Katja Mihelić, Bogdan Lipičnik, Metka Tekavčić, Ethical Leadership, International Journal of Management & Information Systems – Fourth Quarter 2010 Volume 14, Number 5, str. 31-42. dostupno na: <http://www.ef.uni-lj.si/docs/>

Uz pojam etičnosti u trgovačkom društvu nadovezuje se pojam korporativne kulture.²⁶ Ona se uobičajeno uzima kao skup vrijednosti trgovačkoga društva kao organizacije, koje potiču ili sprječavaju pojedina ponašanja u tom društvu.²⁷ Ponašanje menadžera značajno utječe na ponašanje njima subordiniranih zaposlenika jer će se oni nastojati uskladiti sa sustavom vrijednosti koji prevladava u organizaciji.²⁸

Situacije u kojima korporativni pravnik treba donijeti pravno utemeljenu odluku, ali i odluku koja će ujedno biti u skladu s etičkim načelima, odnosno postulatima društveno odgovornoga ponašanja trgovačkoga društva, mogu biti bremenite etičkim dvojicama. Pritom su korporativni skandali svakako primjeri na kojima to dolazi najbolje do izražaja. Rhee²⁹ opisuje primjer pripajanja *Merrill Lyncha* banci *Bank of America*³⁰ koji je bio pokušaj spašavanja *Merrilla* u jeku financijske krize. Pravno je bilo sporno je li se mogao raskinuti ugovor o pripajanju nakon njegova potpisivanja zbog nastupa materijalno nepovoljnih promjena (*material adverse change*).³¹ Naime, uprava banke *Bank of America* razmišljala je o svom povlačenju iz postupka pripajanja kad je otkriveno da su *Merrillovi* dugovi bili za trećinu veći od deklariranih. No, osim pravnih dvojbi ništa manje nisu bile značajne etičke dvojbe. Postavilo se pitanje je li bilo društveno odgovorno od *Bank of America* da raskine ugovor o pripajanju zbog pravno opravdanih razloga u jeku financijske krize, u posljednjem kvartalu 2008. godine kad je tržište dionica bilo u slobodnom padu.

Uloga korporativnih (i vanjskih) odvjetnika bila je predmet preispitivanja i u drugim korporativnim skandalima. Počevši od računovodstvenoga skandala *Enron*³²,

- osebne strani/Mihelic_Lipicnik_Tekavcic_2010_clute.pdf
- 26 Ista se ponakad naziva organizacijskom kulturom. Doyle, A, *What Is Company Culture? Definition and Examples of Company Culture*, 15 August 2020, <https://www.thebalancecareers.com/what-is-company-culture-2062000..>
- 27 The British Academy, *Reforming Business for the 21st Century*, bilj. 1, str. 19.
- 28 Ana Aleksić, Poslovna etika – element uspješnog poslovanja, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, god. 5, 2007, 422.
- 29 Robert Rhee, Carol Morgan, Tamar Frankel, & Mark Fagan, Ethical Issues in Business and The Lawyer's Role, 12 Transactions: Tenn. J. Bus. L. 37 (2011), dostupno na: <http://scholarship.law.ufl.edu/facultypub/477> Radi se o studiji slučaja koja se predaje na Sveučilištu u Marylandu u kolegiju pod nazivom Korporativna etika i društvena odgovornost koji je ponuđen i studentima prava i studentima ekonomije.
- 30 *Bank of America* je akvizirala „umirujući“ *Merrill Lynch*. No da je *Bank of America* znala za razmjere gubitaka, došlo bi do pozivanja na tu klauzulu i do raskida ugovora. Radilo se o klauzuli koja je omogućavala raskid ugovora zbog „materijalno nepovoljnih promjena“. Bilo je upitno je li se taj uvjet ostvario u onom trenutku kada su *Merrillovi* gubici naglo narasli s 9 na 12 milijardi US dolara. No, vlada SAD-a, konkretno tadašnji ministar financija Henry Paulson i predsjednik Federalne pričuve Ben Bernanke, bili su ti koji su uvjerali (ili prijetili) banci *Bank of America* da će pozove li se na tu klauzulu, doći do opoziva njezinih članova uprave. Ken Lewis koji je bio CEO (*Chief Executive Officer*) *Bank of America* mogao je ili nastaviti s pripajanjem ili mu je prijetila opasnost okončanja karijere. Vidi Halah Touryalai, In Defense Of The Bank Of America Merrill Lynch Deal, *Forbes*, Sept 28, 2011, dostupno na: <https://www.forbes.com/sites/halahouryalai/2011/09/28/in-defense-of-the-bank-of-america-merrill-lynch-deal/?sh=13d256597b81>
- 31 Usporedivo s klauzulom o promijenjenim okolnostima.
- 32 Odvjetnička tvrtka *Vinston & Elkins* je angažirana da ispita bilješke u financijskim izvješćima uključujući i ovlast tadašnjeg glavnog računovođe *Enrona* (CFO) da sklupa transakcije s

do najnovijega *Volkswagenova* skandala koji implicira i utjecaj na okoliš.³³ Tako se navodi da je vrlo ugledan i moćan odvjetnički ured Jones Day, koji je sam VW angažirao za provođenje interne istrage navedene prijevare, sakupio mnogo podataka o tome u koje vrijeme i što su točno pravnici VW-a znali o predmetu prijevare, ali su ti podatci do kojih je Jones Day došao i koji su dostavljeni Ministarstvu pravosuđa SAD-a s ciljem da se postigne smanjenje kazne za *Volkswagen*, ostali i dalje tajna.³⁴

Pod pritiskom korporativnih skandala mijenja se i odvjetnička etika, odnosno pravila postupanja. Nakon skandala s tvrtkom Enron ubrzo je donijet *Sarbanes-Oxley Act* iz 2002³⁵, ali je izmijenjen i Model pravila profesionalnoga ponašanja Američke odvjetničke komore (dalje u tekstu: ABA Model pravila)³⁶ upravo s nakanom da se odvjetnicima olakša prijava nezakonitoga ponašanja. Odvjetnik ne smije etički olakšati ponašanje za koje zna da je nezakonito ili prijevarno.³⁷ Međutim, postoji određena tenzija između klijentova prava na povjerljivost i etičkih obveza odvjetnika s tim da povjerljivost općenito ima prevagu. Prema ABA Modelu pravila odvjetnik može – ali nije obavezan – prijaviti vlastima nezakonito ponašanje klijenta „do mjere koju odvjetnik razumno smatra potrebnom kako bi spriječio klijenta da počini kazneno djelo ili prijevaru za koju je razumno izvjesno da će rezultirati znatnom povredom financijskih interesa ili imovine drugog u potpori kojeg je klijent koristio ili koristi odvjetničke usluge“³⁸. ABA Model pravila također sadrži odredbe koje se posebno odnose na okolnosti u kojima odvjetnik zastupa organizaciju (u našem slučaju trgovačko društvo). Ako odvjetnik zna za kršenje zakona koje bi vjerojatno moglo dovesti do značajne štete za trgovačko društvo, on mora djelovati u najboljem interesu

-
- Enronom putem svog *partnershipa*. Odvjetnička tvrtka je dala očitovanje da nije našla nikakve nepravilnosti u funkcioniranju *partnershipa* pri čemu se ogradila na način da nije proučavala računovodstveni aspekt. Vidi više: Jim Yardley With John Schwartz, Enron's Collapse: The law firm; Legal Counsel In Many Ways Mirrors Client The New York Times, Jan, 16, 2002 dostupno na: <https://www.nytimes.com/2002/01/16/business/enron-s-collapse-the-law-firm-legal-counsel-in-many-ways-mirrors-client.html> O Enronu u nas, vidi detaljnije, Edita Čulinović-Herc, Aktualna pitanja financijskog izvještavanja dioničkih društava - odgovornost revizora, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 25 (2004), 1; 167-202
- 33 O Dieselgateu vidi: Bovens, Luc. (2016). The Ethics of Dieselgate. *Midwest Studies In Philosophy*. 40. 10.1111/misp.12060. Šira studija slučaja u: Marco Frigessi di Rattalma (ed.) *The Dieselgate: A legal Perspective*, Springer, 2017, 3-120. Daniel Jacobs, Lawrence P. Kalbers, *The Volkswagen Diesel Emissions Scandal and Accountability: Where Were the Auditors and Attorneys during the Sustainability Charade?* *The CPA Journal*, July 2019, dostupno na: <https://www.cpajournal.com/2019/07/22/9187/>
- 34 Daniel Jacobs, Lawrence P. Kalbers, *The Volkswagen Diesel Emissions Scandal and Accountability: Where Were the Auditors and Attorneys during the Sustainability Charade?* *The CPA Journal*, July 2019, dostupno na: <https://www.cpajournal.com/2019/07/22/9187/>
- 35 Pub.L. 107–204, 116 Stat. 745, od 30.07. 2002 Vidi i: Cohen, George, Cramton, Roger, Koniak, Susan. (2004). *Legal and Ethical Duties of Lawyers after Sarbanes-Oxley*. 49 *Villanova Law Review*, January 2004, <http://bit.ly/2WDcHqw>
- 36 Model Rules of Professional Conduct American Bar Association, 2020, dostupno na: https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/model_rules_of_professional_conduct/model_rules_of_professional_conduct_table_of_contents/
- 37 ABA Model Pravilo 1.2.
- 38 ABA Model Pravilo 1.6 (b) (2)

toga društva, ali ne nužno u najboljem interesu pojedinih službenika i zaposlenika. To povlači za osobom i dužnost odvjetnika da izvijesti o toj stvari višu hijerarhijsku razinu trgovačkoga društva³⁹.

2. PROMJENE U JAVNOJ UPRAVI I VAŽNOST ETIČNOGA POSTUPANJA

U javnoj upravi, jednako kao i u trgovačkim društvima, djeluje pravnička struka, no i niz službenika drugih struka jer javna uprava u okviru svojih nadležnosti pokriva široko područje ljudskih djelatnosti. Pritom treba naglasiti da se pravno gledano izdvaja pojam državnih službenika i namještenika⁴⁰ definiranih posebnim zakonom od javnih službenika i namještenika u javnim službama⁴¹ definiranih zakonom koji uređuje njihove plaće. S obzirom na djelokrug svojih ovlasti i nadležnosti, obje su kategorije izložene sličnim etičkim izazovima. Zbog toga, kad se istražuju etički izazovi u javnoj upravi, u to su uključeni i državni službenici neovisno o zanimanju.

Ipak, s obzirom na to da se radom preispituje gdje smjestiti etičke sadržaje u studijsku obrazovnu vertikalu, u ovom se radu, osim magistarskoga studija prava, istražuju i dosadašnje spoznaje u razvoju kurikuluma preddiplomskoga i diplomskoga stručnog studija javne uprave. To je zbog toga jer će u javnoj upravi djelovati magistri prava, ali jednako tako i stručni prvostupnici, odnosno stručni specijalisti javne uprave. Tradicijski razlog za objedinjavanje tih dviju pravničkih sa strukom javne uprave leži u tome što su ti studiji u RH stasali kao studijski programi pravnih fakulteta iako se izvode i na veleučilištima.⁴² No, naravno, to otvara pitanje jesu li stručni prvostupnici i

39 ABA Model Pravilo 1.13 (b) Za razliku, u RH, prema Kodeksu odvjetničke etike, povjerljivost ima potpunu prevagu: „29. Ono što je odvjetnik povjerljivo saznao u pružanju pravne pomoći pravnoj osobi ili kojem javnom tijelu, ne smije ni u kojem slučaju ili postupku uporabiti na njihovu štetu. Takvu spoznaju odvjetnik ne smije iskoristiti ni na štetu jednog ili više zainteresiranih članova te pravne osobe ili tijela, osim u pružanju pravne pomoći toj pravnoj osobi ili tijelu protiv tih članova.“ Kodeks etike Udruge korporativnih pravnika također predviđa apsolutnu zaštitu profesionalne tajne: „15. U obavljanju profesionalnih poslova korporativni pravnik dužan je čuvati kao profesionalnu tajnu sve ono što je u toku svoga rada i u vezi s radom saznao u pružanju pravne pomoći u trgovačkom društvu. Radi čuvanja profesionalne tajne ima pravo otkloniti svjedočenje odnosno davanje podataka u sudskom sporu o tome. 16. Dužnosti čuvanja profesionalne tajne korporativni pravnik bit će oslobođen samo ako bude pisano osloboden obveze čuvanja tajne, a za slučaj da je otkrivanje tajne očito u korist trgovačkog društva.“ Dostupno na: <http://www.udruga-korporativnih-pravnika.hr/dld/kodeks%20etike%20korporativnih%20pravnika.pdf>

40 O pojmu državnog službenika vidi čl.3. Zakona o državnim službenicima, NN 92/05, 140/05, 142/06, 77/07, 107/07, 27/08, 34/11, 49/11, 150/11, 34/12, 49/12, 37/13, 38/13, 01/15, 138/15, 61/17, 70/19, 98/19

41 Pojam javnih službi uređen je za potrebe Zakon o plaćama u javnim službama, NN 27/01, 39/09. Prema čl. 2. tog Zakona, javne službe (u smislu tog zakona) jesu javne ustanove i druge pravne osobe kojima se sredstva za plaće osiguravaju u državnom proračunu, To su također Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje (HZMO), Hrvatski zavod za zapošljavanje (HZZ), Hrvatski zavod za zdravstveno osiguranje (HZZO) te javne ustanove kojima se sredstva za plaće osiguravaju iz sredstava HZZO-a.

42 Primjerice, na veleučilištima se izvodi specijalistički diplomski stručni studij na Veleučilištu u

stručni specijalisti javne uprave doista samostalna struka u pravnom smislu te riječi.⁴³ Bez obzira na prijepore oko toga pitanja, istraživanja su pokazala da obrazovanje službenika javne uprave ide prema sve većem ujednačavanju studijskih sadržaja bez obzira što tradicijski razlozi pojedinih zemalja diktiraju veću ili manju zastupljenost pojedinih disciplina. U nas i dalje dominiraju, odnosno značajno su zastupljeni kolegiji iz polja prava. No, kad se pogled proširi izvan granica RH-a, iz istraživanja pregleda studijskih (diplomskih) programa javne uprave u tranzicijskim zemljama, što su ga još 2007. godine proveli Musa i drugi⁴⁴, razvidno je da se obrazovanje za javnu upravu u tranzicijskim zemljama započelo razvijati u okviru jedne od triju disciplina (pravo, ekonomija i politologija). No, još 2007. godine zamijećena je sve veća multidisciplinarnost tih studija kojima se polaznicima nastoje pružiti ne samo pravna nego i politološka, ekonomska, menadžerska, organizacijska i druga prijeko potrebna znanja o suvremenoj javnoj upravi.⁴⁵

Emancipaciju struke javne uprave kao samostalne struke, odnosno nadrastanje okvira disciplina iz kojih tradicionalno potječe te prelazak u kategoriju struke kojoj je svojstvena interdisciplinarnost, prvenstveno zahvaljujući sve većoj interdisciplinarnosti sadržaja studijskih programa⁴⁶ podupire nomenklatura područja

-
- Šibeniku ili upravni studij Veleučilišta Nikola Tesla u Gospiću.
- 43 S obzirom da se prema čl. 9. st. 1. Zakona o akademskim i stručnim nazivima i akademskom stupnju (NN 107/07, 118/12) završetkom stručnog studija u trajanju od najmanje tri godine, čijim završetkom se stječe najmanje 180 ili više ECTS bodova, osoba stječe stručni naziv stručni prvostupnik (baccalaureus) odnosno stručna prvostupnica (baccalaurea) uz naznaku struke, u našem primjeru to implicira da javna uprava jest struka. U pogledu diplomske razine, u čl. 10.st.1. istog zakona stoji da „završetkom specijalističkoga diplomskoga stručnog studija koji traje jednu do dvije godine, čijim završetkom se stječe u pravilu 60 do 120 ECTS bodova, osoba stječe stručni naziv stručni specijalist, odnosno stručna specijalistica uz naznaku struke ili dijela struke sukladno nazivu studijskog programa, što upućuje na isti zaključak. Činjenica da prema Nacionalnoj klasifikaciji zanimanja (Narodne novine, 247/2020, 14/2011) postoje samo pravni stručnjaci/pravne stručnjakinje – vrsta 26, ali ne i „stručnjaci javne uprave“ ne potire sama za sebe tezu o „nepostojanju struke javne uprave“. K tome, javna uprava je identificirana kao djelatnost prema Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti (Narodne novine, 58/2007., 52/2007), a i Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama, koji u kategoriji 5.14. Interdisciplinarnih društvenih znanosti raspoznaje kao granu (5.14.01) javnu upravu.
- 44 Anamarija Musa, Vedran Đulabić Tatjana Vukopčić, Mihovil Škarica Obrazovanje za javnu upravu: pregled diplomskih programa javne uprave u tranzicijskim zemljama, Hrvatska javna uprava, god. 7. (2007.), br. 3., str. 563-594
- 45 Za razliku, isti su autori glede zapadnoeuropskih zemalja u istraživanju provedenom 2007. godine zaključili da su se u svim promatranim zapadnim zemljama (16 zemalja) magistarski programi javne uprave bili znanstvenog karaktera i odvijali su se primarno na sveučilištima, a dodatno i na različitim stručnim školama, veleučilištima i sl. U okviru samih sveučilišta, studiji javne uprave odvijali su se u pravilu na fakultetima društvenih znanosti, i to fakultetima ili odjelima političkih znanosti (u svim zemljama), ponegdje na pravnim fakultetima (npr. Italija, Španjolska, Nizozemska, Belgija), a nešto rjeđe na ekonomskim fakultetima, posebno školama za menadžment (npr. Velika Britanija, Italija, Danska, Portugal). Vidi Musa i drugi, 313.
- 46 O navedenoj sve većoj interdisciplinarnosti govori se još od 2007. godine. Vidi Anamarija Musa, Vedran Đulabić Tatjana Vukopčić, Mihovil Škarica Obrazovanje za javnu upravu: pregled diplomskih programa javne uprave u tranzicijskim zemljama, Hrvatska javna uprava, god. 7. (2007.), br. 3., str. 593.

i polja znanosti gdje javna uprava postoji kao samostalna grana interdisciplinarnih društvenih znanosti.⁴⁷ Zbog toga razvojno i strateški gledano ima prostora za uspostavu cjelokupne znanstvene studijske vertikale u obrazovanju javne uprave, tim više što je upravna znanost uvijek bila raspoznavljiva i jako naglašen element kurikuluma (kako studija prava tako i javne uprave). Taj kvantni skok, naravno, povezan je s procjenom kapaciteta sveučilišnih sastavnica koje bi te programe izvodile, no na europskoj sceni magistarski programi javne uprave dominiraju u popisu više od 70 studijskih programa što ih je akreditiralo Europsko udruženje za akreditaciju studijskih programa javne uprave.⁴⁸

U javnoj upravi također se mijenjaju paradigme.⁴⁹ S obzirom na to da prema Kopriću moderna uprava stavlja u središte građane i njihove potrebe u zajednici, hijerarhijski koncept vladanja valja odbaciti u korist horizontalnoga.⁵⁰ Isti autor kao jednu komponentu reforme izdvaja unaprjeđivanje ljudskih potencijala u javnoj upravi, njihovo adekvatno obrazovanje, „koje se mora izmaknuti iz rala zastarjelih razmatranja o stručnim i sveučilišnim studijima, na temelju najboljih komparativnih iskustava“.⁵¹ Ističe da novu upravnu paradigmu treba pretočiti u programski dokument o dugoročnom razvoju hrvatske javne uprave (Hrvatska uprava 2030). Postojeća strategija, odnosno Strategija razvoja javne uprave za razdoblje od 2015. do 2020. godine⁵², uskladila je razvoj javne uprave s ciljevima Europe 2020., strategijom Europske unije kojom se želi poduprijeti razvoj pametnoga, održivoga i uključivoga gospodarstva do 2020. godine.

Kao i u poslovanju trgovačkih društava, digitalizacija je u snažnom zamahu i u javnoj upravi.⁵³ Upotreba novih tehnologija, poput *blockchaina*, DTL-a i drugih,

47 To se dodatno potvrđuje i kroz nomenklaturu Pravilnika o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama, koji u kategoriji 5.14. Interdisciplinarnih društvenih znanosti raspoznaje kao granu (5.14.01) javnu upravu.

48 Od 1999. godine navedeno udruženje za akreditaciju studijskih programa javne uprave poboljšava njihovu kvalitetu kroz postupak akreditacije. Doktorski studij iz javne uprave (kao akreditirani EAPAA studij) postoji na Sveučilištu u Twenteu u Nizozemskoj. Vidi поблише, <https://www.eapaa.eu/>

49 Ivan Koprić, Reforma javne uprave u Hrvatskoj: ni bolni rezovi ni postupne promjene – nužna je nova upravna paradigma, *Političke analize*, vol. 7, br. 26. (2016), 3-12. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/167364>

50 Koprić, *Reforma javne uprave u Hrvatskoj: ni bolni rezovi ni postupne promjene – nužna je nova upravna paradigma*, 11.

51 Koprić, *Reforma javne uprave u Hrvatskoj: ni bolni rezovi ni postupne promjene – nužna je nova upravna paradigma*, 11

52 Strategija razvoja javne uprave za razdoblje od 2015. do 2020. godine, Narodne novine, br. 70/15., <https://uprava.gov.hr/strategija-razvoja-javne-uprave-za-razdoblje-od-2015-do-2020-godine-14369/14369>, pristupljeno 20. srpnja 2020. Razvoj javne uprave odvija se u tri glavna smjera: pojednostavljenje i modernizacija upravnog postupanja, kao i osiguravanje pouzdane i brze podrške javne uprave građanima i poslovnim subjektima realizacijom projekata e-uprave; unaprjeđenje sustava razvoja i upravljanja ljudskim potencijalima radi stvaranja moderne javne službe; reforma upravnog sustava sukladno najboljoj praksi i iskustvima dobrog upravljanja prema europskim standardima.

53 Vlada Republike Hrvatske putem Ministarstva uprave, odnosno Uprave za e-Hrvatsku i ostalih dionika provodi digitalizaciju svih procesa javne uprave, daljnje razvoja e-usluga te

prisutna je i u javnom sektoru, posebice u javno-privatnim partnerstvima⁵⁴ te u zajednicama prakse (engl. *communities of practice*) u SAD-u⁵⁵. U mnogim državama, pa tako i u Europskoj uniji, raste broj projekata koji se sastoje od određene javne usluge temeljene na *blockchainu* i institucionalne strukture koja ga razvija.⁵⁶ Uvođenje novih tehnologija u upravu svakako će smanjiti potrebu za ljudskim radom službenika, no istodobno će otvoriti mogućnost da uprava zahvaljujući educiranim i kompetentnim službenicima djeluje na dobrobit građana i u onim sferama njihova života koje se nisu do sada mogle ostvariti u virtualnom okruženju.⁵⁷ No, upotreba novih tehnologija bit će snažan faktor eliminacije koruptivnoga djelovanja javnih službenika. Kao što je već napomenuto, i u trgovačkim društvima jačat će uloga onih koji kreiraju tehnološki dizajn pa će zapravo biti ključno tko kontrolira osobu koja je dizajner informatičkoga sustava. K tome, s obzirom da *blockchain* i druge DLT tehnologije po svojim tehnološkim obilježjima počivaju na ideji decentraliziranoga unosa podataka i odsustvu središnjega tijela koje sravnjuje podatke, odnosno stvaranja kronološke baze zapisa gdje novi zapis ne dokida stari već ostaje trajno dostupan i pretražljiv u *blockchain* mreži⁵⁸, ulazak te tehnologije *blockchaina* u javnu upravu u najmanju bi ruku mogao dalje jačati koncept decentralizirane uprave. Posebno se očekuje da će *blockchain* tehnologija revolucionirati ili barem olakšati razne državne službe i

- povezivanja svih tijela državne uprave kako bi građani i poduzetnici dobili brzu i kvalitetnu uslugu s ciljem uspostave jedinstvenog načina komunikacije s tijelima državne uprave. Provodi se digitalizacija usluga prema građanima i poslovnim subjektima, kao i internih postupaka i procesa u tijelima javne uprave. Neki od tih projekata su e-Građani, e-Poslovanje, e-Pristojbe, e/m-Potpis i e/m-Pечат, e-Upisi i sl. <https://uprava.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/4-uprava-za-e-hrvatsku-1080/aktualni-projekti/872>, pristupljeno 10. rujna 2020.
- 54 Primjerice, UN-ova inicijativa ID2020 (vidi više: <https://id2020.org/digital-identity>, pristupljeno 15. rujna 2020.)
- 55 Primjerice, U.S. General Services Administration's Emerging Citizen Technology Office (vidi više: <https://emerging.digital.gov/>, pristupljeno 15. rujna 2020.)
- 56 U Švedskoj je u rujnu 2016. pokrenut projekt *Property transactions* s ciljem poboljšanja transakcijskog sustava prijenosa vlasništva i rješavanja problema zemljišnih knjiga: nedovoljna transparentnost, spor postupak upisa, složeni postupak ugovaranja između kupca i prodavatelja (vidi više: Allessie, David, Maciej Sobolewski, Lorenzino Vaccari, eds. Francesco Pignatelli, *Blockchain for digital government*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2019., dostupno na: <https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/document/2019-04/JRC115049%20blockchain%20for%20digital%20government.pdf>)
- 57 Vrček i Musa ističu da je osobito 2014. i 2015., učinjen veći iskorak u razvoju e-usluga prema građanima, osobito pokretanjem portala e-Građani na kojem građani pristupaju velikom broju usluga. To je u skladu s načelom *digital by default* koji prozlaži iz Akcijskog plana za razvoj e-uprave u EU-u, za razdoblje 2016. – 2020. (European Commission (2016) EU eGovernment Action Plan 2016-2020: Accelerating the digital transformation of government, COM(2016) 179 final, 19 April 2016,) što bi značilo da bi temeljna opcija svih usluga trebala biti digitalna. Vidi: Neven Vrček, Anamarija Musa, E-uprava u Hrvatskoj: izazovi transformacije uprave u digitalnom društvu, u: Anamarija Musa (ur.): Forum za javnu upravu, Uprava u digitalno doba Transformacijski potencijal e-uprave za veću učinkovitost i odgovornost, Friedrich-Ebert-Stiftung, Ured za Hrvatsku i Institut za javnu upravu, str. 7-32, str. 20 i dalje. Dostupno na: https://iju.hr/Dokumenti/fju_12.pdf
- 58 Detaljnije o tehnološkim svojstvima *blockchaina* vidi: De Filippi, Wright, *Blockchain and the law, The Rule of Code*, 33-46.

funkcije⁵⁹. U tom se kontekstu također govori o promjeni paradigme. Digitalna vlada (*digital government*) kao novi koncept znanosti o javnoj upravi, nasljednik je paradigme e-uprave.⁶⁰ Dok je bivši model jednostavno označavao digitalizaciju javne uprave, digitalna vlada odnosi se na stvaranje nove javne usluge po modelu pružanja usluga u kojima se koriste digitalne tehnologije. Nova se paradigma usredotočuje na javnu uslugu koja je okrenuta prema korisniku (*user-centric*) i inovativna. *Blockchain* je svakako jedan od najinovativnijih digitalnih tehnologija koja se mora uzeti u obzir u novoj paradigmi.⁶¹

Za razliku od trgovačkih društava gdje je ostvarenje cilja etičnoga postupanja ostavljeno na inicijativu i odgovornost njihovim osnivačima i tek neznatno dotaknuto pokušajem krovne *regulacije* HGK-a, a nešto značajnije kad su u pitanju društva u većinskom državnom vlasništvu, zanimanje za etička pitanja u javnoj upravi oduvijek je bilo veliko zbog mogućega koruptivnog djelovanja i drugih neetičnih i nezakonitih postupanja državnih službenika. Prema podacima *Transparency Internationala* Hrvatska je visoko rangirana zemlja prema indeksu percepcije korupcije te se od 2012. do 2019. g. ne bilježi značajno poboljšanje što dodatno ističe potrebu za jačanjem svijesti o osiguranju etičnosti u javnoj upravi.⁶² Kad su u pitanju postsocijalističke države,⁶³ od sredine 1990-ih te države počinju donositi zakone o državnim i javnim službenicima, antikorupcijske strategije i mjere, zakone o sprječavanju sukoba interesa, a nakon 2000. g. i etičke kodekse i kodekse ponašanja javnih službenika.⁶⁴ U tim su procesima proaktivno sudjelovale i neke međunarodne organizacije s različitim preporukama i nacrtima etičkih kodeksa koje su predlagale državama na usvajanje.⁶⁵ Pojačanje regulatorne aktivnosti na tom planu u RH došlo je do izražaja

59 Primjerice, vođenje raznih evidencija o građanima, vođenje raznih javnih knjiga i podrška elektroničkom glasovanju, borba protiv poreznih utaja i sl. Za zemljišne knjige vidi: Benjamin Verheye, Real estate publicity in a blockchain world: a critical assessment, *European property law journal* 6, br. 3 (2017), 441-477.

60 David Allesie, Maciej Sobolewski Lorenzino Vaccari, Francesco Pignatelli (Editor), *Blockchain for digital government*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2019, 4.

61 Allesie, Sobolewski, Vaccari, Pignatelli (eds.), *Blockchain for digital government*, 4.

62 Indeks korupcije zemalja svijeta u 2019. g. <https://www.transparency.org/en/cpi>

63 Gordana Marčetić, Izazovi upravljanja ljudskim potencijalima u javnoj upravi u 21. stoljeću: *Normalizacija statusa javnih službenika – rješenje ili zamka*, ur. Gordana Marčetić, Tijana Vukojičić Tomić, Iva Lopižić, Institut za javnu upravu 2019, https://iju.hr/Dokumenti/pub_41.pdf, 28. Ako se izuzmu te zemlje, općenito najniži je stupanj povjerenja u južnoeuropskim zemljama, Irskoj i UK-u, a najviši u sjevernoeuropskim zemljama. Slični su rezultati i nekih drugih istraživanja koji pokazuju da sjevernoeuropske zemlje i Švicarska imaju najviši stupanj povjerenja i prema državnoj službi. Citirano prema F. M., Van der Meer, T. Steen, A. Wille, *Western European Civil Service Systems: A Comparative Analysis*, Final Draft before Editing, 2015., 9-11., Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/304882551Civil_Service_Systems_in_Western_Europe_A_Comparative_Analysis (pristupljeno 20. srpnja 2020.)

64 Marčetić, *Izazovi upravljanja ljudskim potencijalima u javnoj upravi u 21. stoljeću*, 27.

65 Vidi pregled kod Marčetić, str. 27. Autorica izdvađa rad UN-a - International code of conduct for public officials – UN Resolution adopted by the general assembly - A/RES/51/610 - Action against Corruption, 12th December 1996; OECD-a Recommendation on Improving Ethical Conduct in the Public Service Including Principles for Managing Ethics in the Public Service,

prilikom ispunjavanja političkih kriterija iz procesa pridruživanja⁶⁶. Usvojen je Zakon o sprječavanju sukoba interesa u obnašanju javnih dužnosti, koji je regulirao sukob interesa državnih dužnosnika. Etički kodeks za državne službenike koji je formalno bio na snazi od 2006., pretrpio je 2008. godine značajnije izmjene i dopune, ali je tek nakon navedenih izmjena počeo proizvoditi učinke u praksi.⁶⁷ Prema tome, za osobe koje imaju status državnih službenika vrijedi jedinstveni etički kodeks. Kao glavna kritika ističe se da su državni dužnosnici neopravdano izuzeti od sankcioniranja neetičnih ponašanja te se krug osoba na koje se primjenjuje Etički kodeks za državne službenike treba proširiti i na državne dužnosnike.⁶⁸ Još uvijek nije donesen Etički kodeks saborskih zastupnika, a koji je prema preporukama antikorupcijskoga tijela GRECO već 2014. g. trebao biti donesen. Prema posljednjem Akcijskom planu za 2019. i 2020. uz Strategiju suzbijanja korupcije za razdoblje od 2015. do 2020. g. trebao je biti donesen u prvom kvartalu 2020. g.⁶⁹ Iz svega iznesenog proizlazi da je sustav osiguranja etičnoga postupanja u javnoj upravi uspostavljen u svojim bitnim komponentama iako se i on neprekidno nadograđuje.

3. VAŽNOST OSIGURANJA ZAŠTITE PRIJAVITELJA NEPRAVILNOSTI – ZVIŽDAČA

Kao instrumenti osiguranja etičnoga postupanja ističu se etički kodeksi te reguliranje sukoba interesa. Sukobi interesa jedan su od najčešćih uzroka raznih nepravilnosti bilo u vidu pogodovanja ili privilegiranja određenih korisnika usluga, bilo da je riječ o trgovačkim društvima ili o javnoj upravi. Ti kodeksi i pravila postupanja za rješavanje sukoba interesa trebali bi djelovati na adresate tako da oni spontano usklade svoje ponašanje s etički prihvatljivim normama, odnosno izgrade i primjenjuju odgovarajuće postupke za upravljanje sukobom interesa⁷⁰.

C(98)/70, 23 April 1998 i Vijeća Ministara u sklopu Vijeća Europe Recommendation No.R (2000) of the Committee of Ministers to Member States on codes of conduct for public officials, 11 May 2000.

66 Gordana Marčetić, Etički kodeksi i etika javnih službenika, *Croatian and Comparative Public Administration*, 2013., br.2., 516.

67 Marčetić, *Etički kodeksi i etika javnih službenika*, 517.

68 Marčetić, *Etički kodeksi i etika javnih službenika*, 529.

69 <https://pravosudje.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Antikorupcija/Nacr%20akcijskog%20plan%20za%20suzbijanje%20korupcije%20za%20razdoblje%20od%202019%20do%202020%20godine.pdf>

70 Reguliranje načina na koji se upravlja sukobom interesa važna je tema za regulatora financijskih usluga, naročito u domeni mirovinskih fondova. Prema odredbama članka 49. Zakona o obveznim mirovinskim fondovima (NN,19/14, 93/15, 64/18 i 115/18, dalje: ZOMF), mirovinsko društvo je dužno organizirati poslovanje na način da svodi rizik sukoba interesa na najmanju moguću mjeru, uzimajući pri tome u obzir vrstu, opseg i složenost svojeg poslovanja. Isto je dužno poduzeti sve razumne korake kako bi utvrdilo, otkrilo te spriječilo ili riješilo sukob interesa te uspostavilo odgovarajuće kriterije za utvrđivanje vrste sukoba interesa čije bi postojanje moglo naštetiti interesima mirovinskih fondova i njihovih članova. Hrvatska agencija za nadzor financijskih usluga je na temelju svojih ovlasti donijela 31. 10. 2019. Smjernice kojima se dodatno preciziraju situacije sukoba interesa. Vidi <https://www.hanfa.hr/media/4130/1-smjernice-sukob-interesa.pdf>

Važna univerzalna komponenta osiguranja etičnoga postupanja, bilo u kontekstu trgovačkoga društva, bilo u kontekstu javne uprave, jest zaštita osoba koje djeluju kao prijavitelji nepravilnosti. S obzirom na to da se zaposlenici trgovačkih društava, kao i državni službenici, nalaze u subordiniranom, radnopravnom odnosu prema svom poslodavcu, prijavljivanje nepravilnosti, odnosno neetičnoga postupanja osoba nadređenih zaposleniku često dovodi do otkaza ugovora o radu što je odvrćajuće za prijavitelje. Zbog toga zaštita prijavitelja nepravilnosti predstavlja esencijalnu komponentu osiguranja etičnoga postupanja. U nastavku se navode primjeri kako su prošli zviždači iz korporativnoga sektora i sektora javne uprave.

U prvom slučaju, radilo se o korporativnom odvjetniku koji je bio *in-house* odvjetnik⁷¹ zaposlen kod Gambro Inc., društvu kćeri njemačkoga trgovačkog društva koje je prodavalo aparate za dijalizu bubrega. Dana 19. srpnja 1985. njemačko je društvo majka obavijestilo svoje društvo kćerku da slijedi isporuka novih aparata iz Njemačke, no da aparati mogu ugroziti zdravlje pacijenta jer postoji mogućnost zadržavanja „kontinuirano visoke razine kalija, fosfata i uree/kreatina“ nakon dijalize.⁷² Korporativni odvjetnik upozorio je svoga poslodavca da se time krše propisi američke Uprave za hranu i lijekove SAD-a te da bi uvoz tih aparata trebalo prijaviti. Nakon toga je predsjednik američkoga društva kćeri odbio isporuku. No, nakon tjedan dana promijenio je mišljenje te je njemačkom društvu majci izjavio da će prihvatiti tu isporuku jer da njegovi kupci više polažu na cijenu nego na kvalitetu. Korporativni odvjetnik, koji je za to saznao od drugih zaposlenika, očitovao se predsjedniku da se korištenjem neispravnih strojeva već ionako ranjive pacijente dovodi u ozbiljan zdravstveni rizik te da će učiniti sve da zaustavi prodaju tih strojeva. No, 4. rujna 1985. korporativni je odvjetnik dobio svoju nagradu za dobar savjet i etičnost – dobio je otkaz.⁷³ U sudskom epilogu navedenoga predmeta koji je išao do Vrhovnoga suda,

71 Specifičnost statusa *in-house* korporativnoga odvjetnika u SAD-u je u tome što je to istovremeno odvjetnik, ali je u subordiniranom pravnom odnosu sa svojim poslodavcem.

72 Ralph Nader, *Corporate Law Firms and Corporate Ethics*, *Journal of the Institute for the Study of Legal Ethics*, vol. 2, Article 2., 1999., 8-9.

73 Ralph Nader, *Corporate Law Firms and Corporate Ethics*, *Journal of the Institute for the Study of Legal Ethics*, vol. 2, Article 2., 1999., 9-10. U nastavku, njemačka je kompanija poslala neispravne strojeve u SAD. Balla je izvijestio FDA o navedenim pošiljkama te su isti zaplijenjeni. Tadašnja etička pravila primjenjiva na odvjetnike u državi Illinois zahtijevala su da odvjetnik otkrije podatke o klijentu u mjeri u kojoj se čini potrebnim kako bi ga spriječio da počini radnju koja bi rezultirala smrću ili nanošenjem teške tjelesne ozljede drugoj osobi. U ožujku 1986. Balla je tužio sudu Gambro Inc., u Illinoisu za naknadu štete zbog “retaliatory discharge”. Predmet je došao do Vrhovnog suda u Illinoisu. U svojoj odluci od 19. prosinca 1991. sudačko vijeće se podijelilo. Pišući većinsko mišljenje, sudac William Clark suglasio se s Ballom da dokazi upućuju na to da ga je poslodavac otpustio zbog odmazde. No nije usvojio njegov tužbeni zahtjev. U obrazloženju je navedeno da i kada odvjetnik nema izbora, odnosno mora razotkriti poslodavčev protupravni akt, to ne znači da ga državni sud mora zaštititi od odmazde, jer da odvjetnik mora računati na to da kada i učini ispravnu stvar, može izgubiti posao. Radi se o riziku koji svaki pravnik mora prihvatiti baveći se svojom plemenitom profesijom. Sudac Charles Freeman koji je napisao izdvojeno mišljenje je rekao da „pretpostavka da se odvjetnik mora pridržavati nekog jasnog etičkog pravila (...) ignorira stvarnost.“ Nakon toga su se oglasili bivši kolege tužitelja, koji su u podnesku za poslodavca rekli da “važnost očuvanja povjerljivosti nadraža svaku drugu vrijednost”. Vidi Balla v. Gambro Inc., 584 N.E.2d 104

sud nije presudio korporativnom odvjetniku u korist pa to zorno pokazuje kako se etičnim postupanjem može dovesti u pitanje i vlastita egzistencija. Prema tome, ako etičan pravnik u sebi treba imati moralan karakter, a još više i hrabrosti, ta će se osoba lakše odlučiti za prijavu nepravilnosti ako postoji adekvatna zaštita zviždača.

U pogledu javne uprave, globalizacija zahtijeva visoke standarde ponašanja u javnoj službi.⁷⁴ Povećana zabrinutost zbog pada povjerenja u vladu i korupcije potaknula je vlade da preispitaju svoje pristupe etičkom ponašanju. Sve veću važnost dobivaju instrumenti ranoga prepoznavanja i sprječavanja nedoličnoga ponašanja u javnoj službi pri čemu se zaštita zviždača ističe kao krucijalni instrument. Europski sud za ljudska prava smatra da je zaštita zviždača u okviru čl. 10. Europske konvencije o ljudskim pravima primjenjiva i na javne službenike.⁷⁵ Kao primjer može se navesti slučaj *Heinisch v. Germany*⁷⁶. Heinisch, zviždačica koja je radila za trgovačko društvo u vlasništvu Berlinskoga senata⁷⁷, otpuštena je s posla nakon što je podnijela kaznenu prijavu zbog nedostataka u skrbi privatnoga poslodavca. Ti su se nedostaci sastojali od „nedostatka osoblja i nezadovoljavajuće njege i dokumentacije njege“⁷⁸. Nacionalni sudovi odbili su je vratiti na posao. Europski sud za ljudska prava presudio je sljedeće:

„Signaliziranje zaposlenika u javnom sektoru da postoji nezakonito ponašanje ili nedopušteno postupanje na radnom mjestu treba, u određenim okolnostima, uživati zaštitu. To se može zahtijevati posebno kad je dotični zaposlenik ili državni službenik kao jedina osoba (ili dio male kategorije osoba) svjestan onoga što se događa na poslu i stoga je u najboljem položaju da djeluje u javnom interesu upozorenjem poslodavca ili šire javnosti.“⁷⁹

Valja istaći da javni službenik koji prijavi nepravilnosti djeluje u javnom interesu, a motiv bi trebao imati zahvaljujući poznavanju načela djelovanja javnih službenika te načela etičnoga postupanja. Upravo se u tome ogleda važnost podučavanja etike u obrazovanju javnih službenika.

Potreba zaštite zviždača posljednjih se godina značajno ističe na međunarodnom planu te su u kreiranju novih zakonskih rješenja država članica EU-a utjecale preporuke

(1991), 145 III. 2d 492, 164 III. Dec. 892

74 OECD, Recommendation of the Council on OECD Legal Instruments Improving Ethical Conduct in the Public Service Including Principles for Managing Ethics in the Public Service, 2020., <https://legalinstruments.oecd.org/public/doc/129/129.en.pdf>, pristupljeno 17. rujna 2020.

75 OECD, Recommendation of the Council on OECD Legal Instruments Improving Ethical Conduct in the Public Service Including Principles for Managing Ethics in the Public Service

76 European Court of Human Rights, Case *Heinisch v. Germany* – application no. 28274/08, <https://hudoc.echr.coe.int/spa#%7B%22itemid%22:%5B%22001-105777%22%5D%7D>

77 Berlin je ujedno i jedna od njemačkih država. Izvršno tijelo te države je Berlinski senat koje upravlja gradom Berlinom.

78 European Court of Human Rights, Case *Heinisch v. Germany* – application no. 28274/08, <https://hudoc.echr.coe.int/spa#%7B%22itemid%22:%5B%22001-105777%22%5D%7D>

79 Tužiteljica je radila kao medicinska sestra – njegovateljica starijih osoba za Vivantes Netzwerk für Gesundheit GmbH čiji je osnivač bio Land of Berlin, European Court of Human Rights, Case *Heinisch v. Germany* European Court of Human Rights, Case *Heinisch v. Germany* – application no. 28274/08, <https://hudoc.echr.coe.int/spa#%7B%22itemid%22:%5B%22001-105777%22%5D%7D>

Vijeća Europe za zaštitu zviždača iz 2014. g.⁸⁰ Početci zaštite zviždača događali su se u zemljama *common law* sustava, a prvi zakon o zaštiti zviždača donesen u svijetu jest Lincolnov *False Claims Act* iz 1863. g.⁸¹ Zviždači imaju veliku ulogu u razotkrivanju nepravilnosti i nezakonitosti, prije svega u djelovanju državnih službenika te na taj način štite javni interes. Oni su ključan element borbe protiv korupcije te su od iznimnoga značaja za demokraciju, vladavinu prava te zaštitu slobode izražavanja. Vrlo su značajni u otkrivanju i procesuiranju korupcijskih kaznenih djela koja se najčešće događaju u četiri oka, unutar zatvorenih sustava te ju je vrlo često nemoguće otkriti izvana.⁸²

Iako je status zviždača bio i ranije uređen raznim propisima, javila se potreba za kreiranjem posebnoga zakona kojim se uređuju sva relevantna pitanja te unaprjeđuje sustav njihove zaštite. Razne međunarodne konvencije sadrže nekolicinu odredbi koje se dotiču zviždača⁸³, no one nisu osiguravale dovoljnu i učinkovitu zaštitu zviždača. Na razini Europske unije krajem 2019. g. donesena je Direktiva o zaštiti osoba koje prijavljuju povrede prava Unije (Direktiva o zaštiti zviždača)⁸⁴, koja je u skladu s načelom proporcionalnosti direktiva minimalne harmonizacije te su je države članice dužne implementirati do 17. prosinca 2021. g. Osobno područje primjene Direktive obuhvaća najširu moguću definiciju pojmova osoba koje podnose prijave, uključujući osobe u privatnom i javnom sektoru, stoga su jednako relevantne i za korporativni kontekst i za kontekst javne uprave. Predviđeno je da se uvedu jasni kanali prijave nepravilnosti unutar i izvan organizacije te da svaka država članica utvrdi posebno tijelo za zaprimanje prijava o povredama i za poduzimanje odgovarajućih mjera na temelju tih prijava. U pogledu pravnih subjekata u privatnom sektoru, obveza uspostave internih kanala razmjerna je njihovoj veličini i stupnju rizičnosti njihovih aktivnosti za javni interes, a ista obveza trebala bi se primjenjivati na sve javne pravne osobe na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini, razmjerno njihovoj veličini. Također se predviđa donošenje mjera za zaštitu od osвете te kazne koje su nužne za osiguranje djelotvornosti pravila o zaštiti zviždača.

Hrvatska je donijela Zakon o zaštiti prijavitelja nepravilnosti 2019. g.⁸⁵ u skladu

80 Recommendation CM/Rec(2014)7 of the Committee of Ministers to member States on the protection of whistleblowers, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805c5ea5

81 Margareta Habazin, *Zaštita zviždača, Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, Vol. 10 No. 2, 2010. : 333. dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=199795

82 Habazin, *Zaštita zviždača*, str. 332.

83 Konvencija UN-a protiv korupcije donesena 2003. g. (Hrvatska ratificirala 2005. g. NN – Međunarodni ugovori, broj 2/05); Građanskopravna konvencija Vijeća Europe o korupciji donesena 2001. g. (Hrvatska ratificirala 2003. g. NN – Međunarodni ugovori, broj 6/03); Kaznenopravna konvencija Vijeća Europe o korupciji donesena 1999. g. (Hrvatska ratificirala 2000. g. NN – Međunarodni ugovori, broj 11/00); Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda štiti zviždače u okviru slobode govora (čl. 10.).

84 Directive (EU) 2019/1937 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2019 on the protection of persons who report breaches of Union law, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1937>, pristupljeno 08. srpnja 2020.

85 Zakon o zaštiti prijavitelja nepravilnosti, Narodne novine br. 17/2019

s preporukama Vijeća Europe iz 2014. g. Zakon, kao i Direktiva, predviđa zaštitu prijavitelja ne samo u tijelima javne vlasti već i u privatnim tvrtkama čime je obuhvaćen i privatni i javni sektor. Zakon razlikuje unutarnje, vanjsko i javno razotkrivanje te određuje jasne kanale prijavljivanja nepravilnosti koje omogućuje poslodavac (bilo tijela javne vlasti bilo privatnoga poslodavca). Osim toga, predviđene su mjere zaštite te prekršajne odredbe.

Dakle, odgovarajuća i učinkovita pravna zaštita zviždača ohrabrit će osobe da prijave nepravilnosti i druga koruptivna nezakonita i/ili nepravilna postupanja. Osim odgovarajućega pravnog okvira te mehanizama za zaštitu, važno je da postoji svijest javnosti o kanalima za prijavljivanje te da su državni službenici, suci i pravnici pravilno educirani.⁸⁶ S tim u vezi, autorice ističu da bi se kolegijem na pravnim fakultetima, kojim bi se izučavala etika i etično postupanje, svakako trebala obuhvatiti tematika zaštite zviždača.

U jednakoj mjeri kao i zaštita prijavitelja nepravilnosti, bitno je i „kontinuirano vježbanje moralnih mišića“⁸⁷ etičnim obrazovanjem u struci. Etično postupanje ima svoju zajedničku općedruštvenu jezgru, no ono podrazumijeva i kontekst unutar kojega se ono izvršava. Ako se uspoređuje kontekst korporativnoga pravника, osim pravničke etike potrebno je imati u vidu i poslovnu etiku gdje korporativni pravnici u transakcijama sa svojim klijentima postupaju kao sa sebi ravnima i dužni su primjenjivati i poslovnu etiku. U struci javne uprave, usprkos tendenciji promjene paradigme kojom se naglašava uslužna funkcija državne uprave, državni službenici i dalje su nadređeni adresatima, odnosno građanima s obzirom na tijela u kojima su zaposleni i unutar kojih obnašaju svoje dužnosti i izvršavaju ovlasti unutar dodijeljenih nadležnosti. Također, s obzirom na to da javna uprava pokriva najširi krug ljudskih djelatnosti, istodobno usmjeravajući svoju djelatnost prema građanima, gospodarstvu te drugim upravnim organizacijama i institucijama vlasti⁸⁸, etično postupanje službenika u javnoj upravi utječe na mnogo širi krug adresata, a dodatno se njihovo etično postupanje ispoljava s obzirom na točno određeni resor (komunalna djelatnost, zdravstvo, unutarnji poslovi i sl.)

Stoga se u idućem poglavlju osim različitih pristupa podučavanja etike u pravničkom obrazovanju ističe važnost i konteksta u kojem se to primjenjuje. Također se daju konkretni prijedlozi ciljeva predmeta, sadržaja i načina podučavanja etike za pravnike, odnosno iznose postojeća iskustva i primjeri podučavanja etike na pravnim i drugim fakultetima, naročito na primjeru etičkoga obrazovanja u javnoj upravi koje

86 Akcijski plan za 2019. i 2020. uz Strategiju suzbijanja korupcije za razdoblje od 2015. do 2020. g. predviđa program „Jačanje svijesti građana o važnosti i načinima prijavljivanja koruptivnog ponašanja/korupcije“ u IV. kvartalu 2020. g. te „Provedba edukacija sudaca na temu učinkovite zaštite prijavitelja nepravilnosti“ u IV. kvartalu 2020. g.

87 Donald Nicolson, Teaching legal ethics: what, how and why, *Revista de educación y derecho - Education and law review*, Número 1. (Octubre 2009- Marzo 2010), 8.

88 Ne manje značajni su i unutarnji upravni procesi. Više od ta četiri glavna područja djelovanja moderne uprave vidi Neven Vrčec, Anamarija Musa, E-uprava u Hrvatskoj: izazovi transformacije uprave u digitalnom društvu, u: Anamarija Musa (ur.): Forum za javnu upravu, Uprava u digitalno doba Transformacijski potencijal e-uprave za veću učinkovitost i odgovornost, Friedrich-Ebert-Stiftung, Ured za Hrvatsku i Institut za javnu upravu, str. 12.

već ima razvijene neke elemente.

4. VAŽNOST ETIČKOGA OBRAZOVANJA NA FAKULTETIMA I OBRAZOVNI PRISTUPI – DOMAĆA I KOMPARATIVNA ISKUSTVA

4.1. Kvalitete etičkih lidera i važnost konteksta u kojem djeluju

U komparativnoj literaturi koja se bavi pravničkim obrazovanjem postoji niz rasprava o tome na koji način treba podučavati etiku.⁸⁹ Izazov etičnosti postaje tim veći u eri digitalizacije jer se sudbina mnogih nalazi u rukama etički osviještenih (ili neosviještenih) tehnoloških lidera. To jednako vrijedi kako za korporativne pravnike koji svjedoče rastućoj digitalizaciji *compliance* funkcija, tako i za struku javne uprave. U kontekstu rastuće primjene novih tehnologija naročito je važno etično postupanje onih zaposlenika bilo trgovačkih društava, bilo javne uprave koji surađujući s kreatorima softverskih rješenja daju inpute informatičarima. Dizajn nekoga informatičkog sustava može biti postavljen tako da analizira podatke upravo na način koji pogoduje tim zaposlenicima, primjerice, u domeni upravljanja rizicima u trgovačkom društvu⁹⁰.

Ciulla tvrdi da postoje tri kvalitete etičkih lidera: perspektiva o sebi naspram svijeta, duboko razumijevanje ljudi i moralna imaginacija.⁹¹ Etičan lider mora moći vidjeti i anticipirati pitanja etičnosti unutar i izvan organizacije kao i osmisлити nove načine razmišljanja o stvarima i činjenja istih. Ista autorica smatra da književnost, povijest i filozofija, kao i umjetnost, potpomažuće djeluju na razvoj moralne imaginacije. Imajući u vidu da je pravo sve više uronjeno u digitalni kontekst, tim više jača potreba za humanističkim pristupom. Kao što to primjerice tvrdi Ciulla:

„ (...) što više radno mjesto postaje tehnološko, više su nam potrebni lideri koji su humanisti, koji mogu anticipirati neželjene posljedice tehnologije i kritički promišljati o utjecaju društvenih promjena na zaposlenike i društvo u cjelini. Tehnološki trenirani lideri često nisu pripremljeni da razmišljaju o pitanjima koja

89 Steven H. Hobbs, Symposium Introduction: Sharing Stories about Our Commitment to Teaching Ethics, *Journal of the Legal Profession*, vol. 26 (2002), 101-122; Donald Nicolson, Mapping Professional Legal Ethics: The Form and Focus of the Codes, *Legal Ethics* 1(1), 1998, 51-69; Julian Webb, Inventing the good: A Prospectus for Clinical Education and the Teaching of Legal Ethics in England, *Law teacher*, vol. 30 (1996), 270-294; James E. Moliterno, An Analysis of Ethics Teaching in Law Schools: Replacing Lost Benefits of the Apprentice System in the Academic Atmosphere, *University of Cincinnati Law Review*, vol. 60. (1991), 83-134. Općenito o poučavanju etike na akademskoj razini vidi studiju: Ercan Avci, Learning from experiences to determine quality in ethics education. *International Journal of Ethics Education* 2, (2017) 3–16., <https://doi.org/10.1007/s40889-016-0027-6>, pristupljeno 15. listopada 2020.

90 Kenneth A. Bamberger, Technologies of Compliance: Risk and Regulation in a Digital Age. *Texas Law Review*, Vol. 88, 2010, *UC Berkeley Public Law Research Paper* No. 1463727, 669., dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=1463727>, pristupljeno 16. rujna 2020.

91 Joanne B. Ciulla, Imagination, fantasy, wishful thinking and truth, *The Business Ethics Quarterly*, Ruffin Series, 1: 99–108.

čine širu sliku.⁹²

U pogledu trgovačkih društava valja imati na umu da je, osim pravničke, relevantna i poslovna etika koja prije svega dolazi do izražaja prema klijentima, dobavljačima i drugim vanjskim dionicima trgovačkoga društva s kojima trgovačko društvo ulazi u poslovne transakcije i zahvaljujući tome stječe dobit. No, etično postupanje trgovačkoga društva promatra se i na razini trgovačkoga društva kao organizacije putem etičkih standarda organizacije implementiranih u etičke kodekse, radom etičkih odbora te treninga. Sve navedeno sastavni su elementi organizacijske kulture.⁹³ Stoga, zaposlenici pa tako i korporativni pravnici, iako imaju već razvijeni sustav vlastitih etičkih standarda koji su nadograđeni i onim stručnim (stečenim pravničkim obrazovanjem), trebaju prihvatiti etičke standarde organizacije i raditi u interesu organizacije u postizanju društvene odgovornosti i etičnoga poslovanja.

Povijest podučavanja etičnosti u trgovačkim društvima češće se povezuje sa studijima ekonomije i poduzetništva. No, i u tim studijskim programima kolegiji o etičnosti smatraju se često marginalnima i svojevrsnim ukrasom studijskih programa. Kao prvi kolegij za izučavanje poslovne etike može se izdvojiti kolegij koji je 1928. godine uveden na *Harvard Business School*. Čast predavati ga imao je filozof Carl Taeusch.⁹⁴ Kad je u pitanju pravo, Burger tvrdi da je studij prava iznimno moćan u definiranju, strukturiranju i internaliziranju profesionalnih normi, vrijednosti i stavova.⁹⁵ Prema istraživanju koje je još 1977. g. provela Udruga američkih pravnih fakulteta, najpopularniji način predavanja pravne etike na američkim pravnim fakultetima bio je kolegij koji se zvao Pravna etika ili Profesionalna odgovornost.⁹⁶

4.2. Pristupi podučavanju pravne etike i smještanje u obrazovnu vertikalu

U pogledu pristupa u podučavanju etike, izdiferencirali su se konvencionalni pristup, kognitivni pristup i karakterni pristup⁹⁷. Široko je prihvaćeno stajalište da učinkovito moralno obrazovanje pomaže studentima razvijati etičnost iznutra prema van.⁹⁸

Prema konvencionalnom pristupu, studente se u nastavi upućuje na postojanje

92 Joanne B. Ciulla, Ethical Leadership in a New Age of Work. In *Work in the Age of Data*. Madrid: BBVA, 2019. <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/ethical-leadership-in-a-new-age-of-work/#c15n7>, pristupljeno 10. rujna 2020.

93 Ana Aleksić, Poslovna etika – element uspješnog poslovanja, (2007) Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, str. 428.

94 Ciulla, *Ethical Leadership in a New Age of Work*

95 Warren E. Burger, *The Role of the Law School in the Teaching of Legal Ethics and Professional Responsibility*, Cleveland Law State Review, Cleveland State University (1980), 388., <https://engagedscholarship.csuohio.edu/clevstlrev/vol29/iss3/12>, pristupljeno 14. listopada 2020.

96 Burger, *The Role of the Law School in the Teaching of Legal Ethics and Professional Responsibility*, 391.

97 Nicolson, *Teaching legal ethics: what, how and why*, 5.

98 Augusto Blasi, Moral Understanding and the Moral Personality: The Process of Moral Integration, in: W.Kurtines and J. Gerwitz (eds.), *Morality, Moral Behaviour and Moral Development*, Wiley, New York, 1984

formalnih pravila (kodeksa) koja usvajaju stručna tijela. Uz to se provode male grupne rasprave gdje se od studenata traži da primijene pravila etičnoga postupanja na hipotetske slučajeve. No, ovaj pristup podučavanja izložen je i kritici.⁹⁹ Ako se predaje o etičkim kodeksima mjerodavnima za etičko postupanje neke profesije, spoznaju se etička pravila i mogućnost njihova kršenja, no to samo po sebi neće uroditi kritičkim pristupom – da se identificira i riješi etički problem. K tome, kodeksi su često vrlo načelni u artikuliranju svojih pravila, tako da učenje o njima ne pomaže u artikuliranju moralne posvećenosti i hrabrosti (eng. *moral commitment and courage*)¹⁰⁰.

Kognitivan pristup¹⁰¹ temelji se na ideji da je moralno rasuđivanje podložno razvoju pri čemu se razvoj može potaknuti. Studente se izlaže kognitivnom sukobu na temelju njihova postojećega vjerovanja i iskustva. Podučava ih se sokratskom metodom dijaloga i igrom uloga – suočavanjem s moralnim dilemama koje također potiču studente da usvoje perspektivu drugih.¹⁰² Dok se konvencionalni pristup usredotočuje na poznavanje pravila, ovaj se pristup usredotočuje na usvajanje različitih alata (uključujući i usvajanje etičkih teorija) koji su na raspolaganju za rješavanje etičkih problema.¹⁰³ Studenti na taj način postaju sposobni moralno rasuđivati i ondje gdje pravila ne postoje ili ako su nejasna i sl.

Mnogi filozofi morala smatraju i ovaj pristup nedostatnim ili problematičnim.¹⁰⁴ Tvrde da hipotetski primjeri ne mogu reproducirati bogat kompleks moralnih pitanja koja se javljaju u svakodnevnom životu, posebno u međuljudskim odnosima, te se taj model kritizira kao previše apstraktan jer se moralno rasuđivanje odvajava od njegova sadržaja.¹⁰⁵ Igra uloga u sigurnom okruženju dvorane ne oslikava vjerno stvarne situacije s kojima se pojedinci suočavaju s bezbroj vanjskih i unutarnjih pritisaka koji ugrožavaju njihove moralne vrijednosti.¹⁰⁶ Također se iznosi da ovaj pristup

99 R. Burridge, J. Webb, The values of common law legal education: rethinking rules, responsibilities, relationships and roles in the law school, *Legal Ethics* vol. 10 (2007), 72-97.

100 Nicolson, *Teaching legal ethics: what, how and why*, 6. Posebno o ulozi nastavnika, vidi: Joseph Castillo, Moral Commitment and Ethical Action In the Classroom: Integrating Morality, Ethics, and Values into Curriculum, *Capstone Projects and Master's Theses*, California State University 2018, 10-18. https://digitalcommons.csumb.edu/caps_thes_all/287, pristupljeno 30. listopada 2020.

101 Kognitivan pristup se još naziva i Kohlbergov pristup. O tom pristupu i njegovoj kritici vidi поближе: Donald Nicolson, Education, Education, Education: Legal Moral and Clinical, *The Law Teacher*, vol. 42, no.2 (2008), 154. i dalje

102 Iznosi se primjer Kohlbergove sokratske dileme hoće li suprug umiruće žene ukrasti drogu da bi spasio njezin život. Nicolson, *Education, Education, Education: legal Moral and Clinical*, 155.

103 Nicolson, *Teaching legal ethics: what, how and why*, 7.

104 Vidi primjerice Webb, *Inventing the good: a prospectus for clinical education and the teaching of legal ethics in England*, 270-294; Augusto Blasi, Moral Character: A Psychological Approach, in: Lapsley, D., Power, C. (Eds.), *Character Psychology and Character Education*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2005. Također Peter E. Langford, *Approaches to the Development of Moral Reasoning*, London: 1995, Psychology Press, 256 <https://doi.org/10.4324/9781315791258>, pristupljeno 10. listopada 2020.

105 Webb, *Inventing the good: a prospectus for clinical education and the teaching of legal ethics in England*, 283.

106 Nicolson, *Teaching legal ethics: what, how and why*, 7.

podučavanju više potiče moralno rasuđivanje, nego poduzimanje moralne akcije, tj. moralno ponašanje.¹⁰⁷ Empirijska istraživanja potvrdila su da saznanje što je moralno ispravno ni na koji način ne osigurava moralno ponašanje.¹⁰⁸

Ističe se da bi karakterni pristup trebao osigurati da pravni fakulteti mogu pripremiti studente da odgovore na moralne dvojbe u praksi. Ovaj pristup ima svoje uporište u učenju o karakternim vrlinama, koje potječe od Aristotela.¹⁰⁹ Tvrdi se da ako je moralni karakter pravilno razvijen, on ne samo da omogućava moralno rasuđivanje već stječe moralnu motivaciju i hrabrost koja je potrebna za akciju.¹¹⁰ Drugim riječima, oblikovanje karaktera ne proizlazi toliko iz izravne nastave, koliko iz iskustva učestalog uranjanja u moralne dvojbe, odnosno vježbanja „moralnih mišića“.¹¹¹ Dok se konvencionalni pristup usredotočuje na spoznaje, kognitivni pristup na razumijevanje, karakterni se pristup koncentrira na izgradnju karaktera koji, ako je pravilno razvijen, dovodi do moralne motivacije i hrabrosti.¹¹²

Vrhunski stručnjaci u podučavanju pravne etike predlažu da pravni fakulteti koji žele ozbiljno podučavati profesionalnu etiku, trebaju raditi na izgradnji moralnoga karaktera studenata na način koji će osigurati da studenti mnogo jasnije iskažu etički profesionalizam. No, mišljenja o tome u kojoj se mjeri može uopće utjecati na izgradnju karakternih osobina u toj dobi su podijeljena.¹¹³

U idealnom slučaju, svi studenti prava trebali bi imati etičko obrazovanje kao obvezni predmet. Na razini operativnoga smještanja etike u obrazovnu vertikalu, postavlja se pitanje treba li etiku podučavati prožimajući njome svaki kolegij ili posebnim kolegijem obveznoga karaktera. Nicolson daje prednost jednom kolegiju unutar kurikuluma, no također to povezuje s kliničkim aktivnostima izvan kurikuluma.¹¹⁴ Ističe se da oni studenti koji prvotno uđu u izvankurikularne kliničke aktivnosti samo radi *bildanja* životopisa, mogu biti ponukani da „ostanu služiti onima u potrebi“ jednom kad shvate s kojim se sve problemima ljudi susreću i kad uvide u kojoj mjeri je njihov rad utjecao na živote drugih.¹¹⁵ Nema sumnje da podučavanje etike

107 Webb, *Inventing the good: a prospectus for clinical education and the teaching of legal ethics in England*, 284.

108 James R. Rest, Can Ethics Be Taught in Professional Schools? The Psychological Research, *Ethics easier said than done* 1 (1): 22-26, Winter 1988, <https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/822955>, pristupljeno 31. listopada 2020.

109 Nicolson, *Education, Education, Education: Legal, Moral and Clinical*, 156.

110 Nicolson, *Education, Education, Education: Legal, Moral and Clinical*, 158.

111 Nicolson, *Teaching legal ethics: what, how and why*, 8.

112 D. Lapsley & Power, C. (eds), *Character Psychology and Character Education* (Notre Dame 2005.), University of Notre Dame Press

113 Autori koji dvoje oko toga su, primjerice, Michael K. Robertson, Challenges in the Design of Legal Ethics Learning Systems: An Educational Perspective, *Legal Ethics*, vol. 8(2): January 2005, 222-239. Pregled rasprave o tom pitanju vidi kod: Moliterno, *An Analysis of Ethics Teaching in Law Schools: Replacing Lost Benefits of the Apprentice System in the Academic Atmosphere*, 83-134.

114 Nicolson, *Education, Education, Education: Legal Moral and Clinical*, 171.

115 Tako tvrdi Nicolson, *Education, Education, Education: Legal, Moral and Clinical*, 171. Vidi još: Patrick J. Schiltz, Legal Ethics in Decline: The Elite Law Firm, the Elite Law School, and the Moral Formation of the Novice Attorney, *Minnesota Law Review*, February 1998, 705-787. Potonji autor posebno naglašava daljnju izgradnju moralnog karaktera pravnika kroz pravničku

u svakom kolegiju smanjuje marginalizaciju etičnosti i šalje poruku studentima da su etička razmatranja sastavni dio pravne prakse i da se razlikuju prema kontekstualnim faktorima (kao što su vrsta prakse, vrsta slučaja i status klijenta). No, „dajući etici kuću svugdje, ona učinkovito lišava njezina temeljnog koncepta da joj je kuća igdje“.¹¹⁶

U smislu koncipiranja etičkoga obrazovanja svakako postoji potreba za izgradnjom posebnoga, obveznog kolegija u kojem će se dubinski analizirati opća teorijska i institucionalna pitanja i dati uvod u etično ponašanje koje se javlja u različitim kontekstima. Cilj takvoga kolegija trebao bi biti¹¹⁷: potaknuti interes za etiku; osvijetliti opće i profesionalne etičke alate koji su dostupni za rješavanje problema iz profesionalne etike; ilustrirati primjenu tih alata i problema izlažući studente situacijama koje uključuju moralne dileme te osigurati da usvoje navike identificiranja, ocjenjivanja i brige o etičkim pitanjima u mjeri da to postane spontano. U pogledu načina podučavanja, iako se takvo znanje može prenijeti u tradicionalnom formatu predavanja, interaktivni oblici nastave nadahnut će studente i pomoći im da razviju vlastiti moralni stav i moralno rasuđivanje. Zbog različitoga pogleda na etička pitanja iz akademske i perspektive pravnika praktičara, uputno je studentima pružiti u nastavi oba pogleda s obzirom na to da praktičari vide etička pitanja i kroz osobna praktičarska iskustva.¹¹⁸

Prema teoriji učenja odraslih¹¹⁹, znanje se dublje usijeca tamo gdje su studentska iskustva osobnija, neposrednija i realnija, a ta se iskustva upravo i stječu da bi ih se bolje pripremlilo za njihovu buduću ulogu u društvu. Postoji mišljenje da se etička pitanja najbolje podučavaju u klinikama¹²⁰ jer postoji daleko veća vjerojatnost da će student razviti empatiju i emocionalnu zrelost koja je ključna za etičko ponašanje. Naučene će se lekcije dublje usjeći ako studenti odgovore na pitanja koja će imati posljedice u stvarnom svijetu.

„Samo u klinici, gdje su osobno nastavnici i studenti uključeni, gdje moraju poduzeti radnju i suočiti se s posljedicama; gdje postoje napetosti koje uznemiruju njihove emocije i oduzimaju im duševni mir, postoji prilika razvijati etičnost na

praksu (naglašavajući potrebu interne intergracije u odvjetničke urede u kojima diplomanti započinju svoj karijerni put) te ulogu mentora. Osjećaj izgubljenosti i neintegriteta je čest osjećaj kod pravnika koji započinju karijeru, ali je i zabrinjavajući kod studenata prava. Lawrence S. Krieger, *The Inseparability of Professionalism and Personal Satisfaction: Perspectives on Values, Integrity and Happiness*, *Clinical Law Review*, 2005, 425-445.

116 S. M. Bundy, *Ethics education in the first year: an experiment*, *Law and Contemporary Problems*, vol. 58(3), 2004., 19-36.

117 Donald Nicolson; Robertson, Michael K. and Corbin, Lillian and Tranter, Kieran and Bartlett, Francesca, eds., *Learning in Justice: ethical education in an extra-curricular law clinic*, u: *The Ethics Project in Legal Education*, 2010., Routledge, London

118 Schiltz, *Legal Ethics in Decline: The Elite Law Firm, the Elite Law School, and the Moral Formation of the Novice Attorney*, 705-787.

119 F. Block, *The andragogical basis of clinical legal education*, *Vanderbilt Law Review* vol. 35, 1982., 321-354.

120 Nigel Duncan, *Ethical Practice and Clinical Legal Education*, *International Journal of Clinical Legal Education*, 7 (2014), <http://dx.doi.org/10.19164/ijcle.v7i0.93>, pristupljeno 26. studenog 2020.

profesionalno odgovoran način.¹²¹

Provedeno istraživanje u Australiji pokazalo je odlične rezultate u izgradnji vještina potrebnih za etičko djelovanje sudjelovanjem studenata u vanjskoj lokalnoj klinici.¹²² U takvoj etici orijentiranoj klinici preporučljivo je da studenti vode refleksivne dnevnik i pišu refleksivne eseje. Ta samorefleksija omogućava i samoanalizu napretka u stjecanju potrebnih znanja i vještina.¹²³

4.3. Etika kao dio obrazovanja javnih službenika

U RH postoje etički kolegiji u kurikulumu studija javne uprave. Važnost kvalitetnoga obrazovanja javnih službenika identificirana je kao jedan od temeljnih preduvjeta za povećanje njihove produktivnosti, profesionalnosti, a time i stvaranja temelja modernizacije javne uprave.¹²⁴ Moderno upravno obrazovanje podrazumijeva interdisciplinarni pristup koji priprema javne službenike na odgovorno, etično, savjesno, ekonomično i učinkovito obavljanje poslova javne uprave. U Hrvatskoj su studiji javne uprave sačinjeni uglavnom od pravnih predmeta što pokazuje i istraživanje iz 2016. g. prema kojem prevladavaju pravni kolegiji (57 % obveznih predmeta), dok ekonomski i ostali kolegiji iz područja društvenih znanosti čine svega 8 % obveznih predmeta.¹²⁵ Studij javne uprave na Pravnom fakultetu u Zagrebu ističe se kao jedini multidisciplinarni studij kad je u pitanju omjer zastupljenosti pravnih i ostalih kolegija iz područja društvenih znanosti.¹²⁶ Na Pravnom fakultetu u Zagrebu etika se izučava kao zaseban predmet za dva studijska programa¹²⁷ te na Veleučilištu

121 Nicolson, *Teaching legal ethics: what, how and why*, 11.

122 Ana, Cody, Developing Students' Sense of Autonomy, Competence and Purpose through a Clinical Component in Ethics Teaching, *Legal Education Review*, Vol. 29, Issue 1 (2019), 18. Autorica izlaže rezultate provedenoga istraživanja na *University New South Wales*. Studenti koji su sudjelovali u klinici intervjuirali su stvarne klijente, izvještavali odvjetnike o pravnim problemima klijenta i zapisivali pravni savjet koji je dan klijentima. Autorica ističe da je istraživanje koje je provedeno o iskustvu studenata stečenog u provedbi rada u sklopu (vanjske) klinike pokazalo da su studenti postali pouzdaniji u pogledu svojih vještina intervjuiranja klijenata te se povećao njihov interes za rad u praksi. No, dodatna neočekivana „vrijednost više“ njihova rada sastojala se u (ponovnom) pronalaženju svrhe svoga studiranja zbog čega su studenti brže privodili kraju svoj studij. Autorica, naime, iznosi stavove nekih autora prema kojima studenti prava, ali i pravnici općenito u SAD-u imaju najvišu incidenciju depresije, i gubitka svrhe profesije. Vidi primjerice: Lawrence Krieger, *The Inseparability of Professionalism and Personal Satisfaction: Perspective on Values, Integrity and Happiness* (2005) *Clinical Law Review*, 425, 427.

123 Donald Nicolson, *Problematizing Competence in Clinical Legal Education: What Do We Mean by Competence and How Do We Assess Non-Skill Competencies*, *International Journal of Clinical Legal Education*, Vol. 23, Issue 1 (2016), 66-106.

124 Standardi izvrsnosti upravnog obrazovanja i usavršavanja (prijevod), prevela Irena Habeš, *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, Vol. 9. No. 1., 2009., 7.

125 Goranka Lalić Novak i Jasmina Džinić, *Upravno obrazovanje u Hrvatskoj: stanje i perspektive, 10. forum za javnu upravu*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Institut za javnu upravu, 2016., 37.

126 Lalić Novak, Džinić, *Upravno obrazovanje u Hrvatskoj: stanje i perspektive*, 37.

127 Etika javne službe (predaje se na studiju Državna uprava i Lokalna samouprava. Ispitna

u Šibeniku kolegijem Etika javne službe¹²⁸.

Koprić, primjerice, naglašava kako je etika javnih službenika jedan od većih problema javne uprave, posebice na lokalnoj razini, te kako se malo radi na etici javnih službenika putem upravnoga obrazovanja.¹²⁹ „U barem nekim situacijama sposobnost kompetentnoga izvršavanja funkcije ne odnosi se samo na posjedovanje potrebne razine vještine ili znanja već je i stvar osobne savjesti koja zahtijeva upotrebu nečijega moralnog kompasa.“¹³⁰ Upravo zbog važnosti etičnoga postupanja službenika, goruće je pitanje na koji način implementirati etiku u fakultetsko obrazovanje. Osim implementiranja etike u proces fakultetskoga obrazovanja, nužno je službenike konstantno usavršavati u području etike. Glavni cilj programa obuke i razvoja etike za javne službenike bio bi razviti vještine među službenicima tako da budu sposobni ispravno prepoznati ulogu relevantnih etičkih pitanja te donositi etički primjerene odluke u kontekstu primjenjivih temeljnih vrijednosti javnoga sektora.¹³¹ Ministarstvo uprave provodi program edukacije za povjerenike za etiku, međutim, u stvarnosti se radi o kratkom tečaju koji samo informira povjerenike za etiku o odredbama službeničkoga zakonodavstva i Etičkoga kodeksa te o načinu provođenja ispitnoga postupka. Kao što to Marčetić predlaže, cilj bi trebao biti uvođenje raznih vrsta edukacijskih programa preventivnoga karaktera koji bi obuhvaćali puno širi krug polaznika od samih povjerenika za etiku, pri čemu naglašava da treba uključiti rukovodeće državne službenike i dužnosnike kao i sve druge službenike u svakodnevnom i neposrednom kontaktu s građanima.¹³²

Primjer dobre prakse dolazi iz Austrije koja je 2008. g. uspostavila poseban tečaj osposobljavanja javnih službenika pod nazivom Prevencija korupcije – usklađenost – integritet s ciljem jačanja integriteta u obavljanju dužnosti u cjelokupnoj austrijskoj javnoj upravi i na taj način omogućujući sudionicima da odrede potrebne mjere za sprečavanje nedoličnoga ponašanja i korupcije.¹³³ Osim navedenoga seminara, Austrija svim službenicima nudi mnoštvo tečajeva i programa obuke koji se, između ostaloga, bave etikom, vrijednostima i integritetom. Osim Austrije, Estonija i Turska

literatura je: Kregar Josip, Marčetić Gordana, Grubišić Ksenija; Etika u politici i javnoj upravi; *Novi informator*, Zagreb (2016),

128 Etika javne službe, Specijalistički stručni studij – Upravni studij, Veleučilište u Šibeniku, Odjel upravnog studija; Ispitna literatura: Musa, A. (ur.), Etika i integritet u javnoj upravi, 3. Forum za javnu upravu, Friedrich-Ebert-Stiftung & Institut za javnu upravu, Zagreb, 2013. Bebek, B., Kolumbić, A., Poslovna etika, Sinergija, Zagreb, 2000. Žugaj, M., Šehović, J., Cingula, M. (2004.): Organizacija, Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje, poglavlje 12: Etika u poslovanju, Varaždin, TIVA, 571-590.

129 Koprić, *Reforma javne uprave u Hrvatskoj: ni bolni rezovi ni postupne promjene – nužna je nova upravna paradigma*, 9.

130 Guy B. Adams and Danny L. Balfour, Ethical Failings, Incompetence, and Administrative Evil: Lessons From Katrina and Iraq, *Ethics and Integrity in Public Administration - Concepts and Cases*, M.E. Sharpe, 2009., str. 44.

131 Whittton, Howard, Developing the „Ethical Competence“ of Public Officials, *Ethics and Integrity in Public Administration - Concepts and Cases*, 241., dostupno na: <http://docshare02.docshare.tips/files/14735/147359888.pdf> pristupljeno 10. rujna 2020.

132 Marčetić, *Etički kodeksi i etika javnih službenika*, 528.

133 OECD, *Ethics Training for Public Officials*, 2013., dostupno na: <https://www.oecd.org/corruption/acn/resources/EthicsTrainingforPublicOfficialsBrochureEN.pdf>

ističu se svojim programima za javne službenike koji uključuju etiku i vrijednosti.¹³⁴ Gledajući izvan Europe, na upravnim studijima u SAD-u važnost etike prepoznata je već 1970-ih kad je na otprilike 12 diplomskih studija javne uprave uvedena etika u obliku tečaja ili čitavoga kolegija u kurikulum. Razlog tome jest uvjerenje da javni službenici moraju biti odgovorni, djelovati transparentno te se pridržavati visokih etičkih standarda.¹³⁵ Razvoj etike u diplomskim i doktorskim studijima javne uprave u SAD-u bilježio je konstantan rast pa je već 1978. g. ukupno 44 % diplomskih studija javne uprave uključivalo etiku u kurikulum. Rast je nastavljen 1995. g. kad je etiku u kurikulumu imalo 60 % diplomskih studija, a 2015. g. akreditirana su 192 programa koja su uključivala etiku i to u 178 različitih škola.¹³⁶ Osim razvijenoga etičkog obrazovanja tijekom studija, SAD je svakako država koja ima najrazvijeniji sustav podučavanja etike i u cjeloživotnom obrazovanju. Svi zaposlenici u javnom sektoru moraju proći obaveznu početnu etičku orijentaciju kako bi naučili o standardima etičnoga ponašanja, dok oni koji su na višim položajima, prolaze godišnju obuku o etičkim standardima.¹³⁷

Snimka stanja kurikuluma preddiplomskih i diplomskih studija javne uprave u tranzicijskim zemljama u istraživanju koje su još 2007. godine proveli Musa i drugi autori, na uzorku koji je uključivao Sloveniju, Mađarsku, Češku, Poljsku, Slovačku, Estoniju, Latviju, Litvu, Bugarsku, Rumunjsku, Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju, Crnu Goru i Srbiju nije pokazala značajnu zastupljenost etičkih sadržaja.¹³⁸ U pogledu zemalja Zapadne Europe, identično istraživanje koje su iste godine proveli navedeni autori¹³⁹ analizirajući kurikulume diplomskih studija javne uprave na uzorku zemalja koji je uključivao Njemačku, Austriju, Švicarsku, Francusku, Finsku, Italiju, Belgiju, Španjolsku, Portugal, Švedsku, Norvešku, Nizozemsku, Irsku, Veliku Britaniju, Dansku i Island, pokazalo je također iznenađujuće mali broj etičkih sadržaja ako ih tražimo u samostalnim kolegijima. No, ipak je moguće da se navedeni sadržaji izučavaju kao dijelovi kolegija iz područja humanističkih znanosti – polje filozofija. Najznačajni je finski primjer gdje je tada na magistarskom programu uprave i organizacije Fakulteta društvenih znanosti Sveučilišta u Helsinkiju postojao predmet Etika u upravi i organizacijama.

134 OECD, *Ethics Training of Public Officials*

135 James, Christine, *Teaching Ethics in Public Administration*, Valdosta State University, Valdosta, GA, USA, 2016., 1., https://www.researchgate.net/publication/305911320_Teaching_Ethics_in_Public_Administration pristupljeno 10. rujna 2020.

136 James, *Teaching Ethics in Public Administration*, 1.

137 OECD, *Ethics Training for Public Officials*

138 Anamarija Musa, Vedran Đulabić, Tatjana Vukopčić, Mihovil Škarica, *Obrazovanje za javnu upravu: pregled diplomskih programa javne uprave u tranzicijskim zemljama*, *Hrvatska javna uprava*, god. 7. (2007.), br. 3., str. 563-594. Primjerice, Izborni kolegij Menadžment i etika izučava se u Latviji na preddiplomskom studiju.

139 Anamarija Musa, Vedran Đulabić, Tijana Vukopčić, Mihovil Škarica, *Obrazovanje za javnu upravu: pregled diplomskih programa javne uprave u zapadnoeuropskim zemljama*, *Hrvatska javna uprava*, god. 7. (2007.), br. 2., str. 289-317. Vidi str. 310.

5. ZAKLJUČAK

Utjecaj tehnoloških promjena najnovije generacije snažno mijenja paradigme u društvu pa tako i promatranom kontekstu ovoga rada – trgovačkim društvima i javnoj upravi. S obzirom na to da su nove tehnologije zasnovane na ideji samodostatnosti i nepotrebi za regulacijom, pravnici u korporativnom sektoru i službenici javne uprave djeluju i djelovat će sve više u kontekstu gdje nema oslonca na čvrste propise i jer je odgovor zakonodavca sporiji od brzine navedenih promjena. Primjena novih tehnologija u podnormiranom okruženju stvara plodno tlo za razne manipulacije pa tim više treba jačati etičko obrazovanje pravnika u trgovačkim društvima, službenika u javnoj upravi, ali naravno i u drugim kontekstima.

U javnoj upravi u RH postoji već razvijen sustav osiguranja etičnoga postupanja državnih službenika koji se stalno nadograđuje, a istraživanja su pokazala da su etički kolegiji uključeni i u obrazovanje javnih službenika na visokim učilištima. Za razliku kad su u pitanju pravnici koji rade u korporativnom sektoru, kao što je prethodno iznijeto, tu se profesionalna etika korporativnih pravnika usklađuje s etikom organizacije, odnosno trgovačkoga društva unutar kojega djeluje. Ona kao takva može postojati i kao nepisani skup pravila, ali može biti i kodificirana. Naporom HGK-a izrađen je i članicama preporučeni etički kodeks za trgovačka društva.¹⁴⁰ Na taj je način asocijacija gospodarskih subjekata u RH ukazala na potrebu osiguranja etičnoga postupanja u trgovačkim društvima. No, na koji će način trgovačko društvo brinuti o etičkom obrazovanju svojih zaposlenika prepušteno je u većoj mjeri samim društvima, odnosno njihovim osnivačima. K tome treba naglasiti da u populaciji uvrštenih društava Kodeks korporativnoga upravljanja naglašava dodatno etičku komponentu kroz komponentu društvene odgovornosti pa je to dodatan čimbenik osiguranja etičnosti u tim društvima.

Kako su etički sadržaji marginalno uklopljeni u obrazovanje magistara prava, nužno je uvesti poseban, po mogućnosti obavezan, kolegij u kojem će se objediniti etički sadržaji za budućega pravnika. Taj će pravnik predvidivo djelovati u pravosuđu, upravi ili trgovačkim društvima pa se i sadržaji toga predmeta mogu tome prilagoditi. U taj predmet mogli bi biti uključeni nastavnici raznih pravnih grana koje tematski pokrivaju pravosuđe, trgovačka društva, odnosno upravu, no svakako bi bilo korisno da u njegovoj izvedbi sudjeluju nastavnici iz područja humanističkih znanosti, polje filozofija gdje se etika izučava, kako bi se studentima ponudio i odgovarajući teorijski okvir koji će im poslužiti pri rješavanju problema tamo gdje etička pravila ne postoje ili su nejasna. Cilj toga kolegija svakako bi trebao biti i upoznavanje studenata s relevantnim etičkim kodeksima i propisima koji služe sprječavanju ili upravljanju sukobom interesa u pojedinim područjima djelovanja pravnika. Također, sadržajem toga kolegija trebalo bi obuhvatiti i sustav zaštite zviždača kako bi se studente dodatno potaklo i ohrabrilo na moralno ponašanje. Taj kolegij trebao bi imati svakako i klinički dio. Student bi bio izložen hipotetskoj ili stvarnoj moralnoj dvojbi koju bi

140 Kodeks etike u poslovanju donijet je na temelju čl.3., st. 1., podst. 13. Zakona o HGK (NN, br. 66/91, 73/91) i čl. 21. Statuta HGK, (NN br. 11/94 – pročišćeni tekst, 108/95, 19/96, 64/01, 142/11 i 9/14). Hrvatska gospodarska komora je preporučila svojim članicama prihvaćanje pravila tog Kodeksa.

trebao razriješiti uz pomoć etičkih pravila. U taj dio nastave korisno bi bilo uključiti vanjske suradnike (odvjetnike, korporativne pravnike, državne/javne službenike) koji bi svojim iskustvom pomogli studentima razriješiti etičke dileme. Taj bi se kolegij mogao izvoditi na posljednjoj godini studija prava i to kao obvezni kolegij ili, u eksperimentalnoj fazi, kao izborni kolegij. Podredno, mogao bi se izvoditi i u sklopu kliničkih predmeta.

Jednako tako, i kurikulum studija javne uprave korisno je obogatiti kolegijem koji će ponuditi sadržaje bitne za razvoj etičnosti javnih službenika.¹⁴¹ Osim etičkoga kodeksa primjenjivoga na državne službenike / službenike javne uprave, s obzirom na široki spektar ljudskih djelatnosti koje pokriva javna uprava, nastavni sadržaji mogu se dodatno obogatiti i etičkim elementima koji potječu iz raznih područja djelovanja javne uprave, ako je to budući resor unutar kojega će djelovati javni službenik (npr. zdravstvo). No, ključna je naravno profesionalna etika osoba koje su zaposlene u državnoj/javnoj upravi te također sustav zaštite zviždača, propisi koji preveniraju sukobe interesa i sl. I za pravnike i za službenike u javnoj upravi korisno je osigurati edukacijski kontinuum, odnosno kreirati cjeloživotne programe etičkoga obrazovanja i nakon završenoga studija. Dobar primjer edukacijskoga kontinuumu svakako je nedavno uvedeno obrazovanje povjerenika za etiku u RH koje se može proširiti na širi krug javnih službenika.

Imajući u vidu da su etičke dvojbe univerzalne, ali da njihovo rješavanje ovisi s jedne strane o profesiji, a s druge strane o djelatnosti unutar koje se profesija obavlja, korisno bi bilo na sveučilištima/fakultetima razviti programe cjeloživotnoga obrazovanja koji će osigurati kontinuum etičkoga obrazovanja kako za pravnike, tako i za stručne prvostupnike, odnosno specijaliste javne uprave.

141 Postoji, primjerice, predmet Etika javne službe koji se izvodi na četvrtom semestru Specijalističkoga diplomskog stručnog studija javne uprave, Pravnoga fakulteta u Zagrebu.

Edita Čulinović-Herc, Ph. D., Full Professor,
Narda Krnetić, student,
University of Rijeka, Faculty of Law

ETHICAL EDUCATION AT FACULTIES AS RESPONSE TO PROFESSIONAL CHALLENGES OF THE LEGAL PROFESSION IN COMPANIES AND PUBLIC ADMINISTRATION

Summary

Societal changes caused by the application of new technologies and due to lack of sufficient regulation strongly accentuate the importance of ethical conduct. In companies, the speediness of expected adaptation is highest due to market competition, but technological changes also tackle other fields of activities in which legal profession traditionally operates, such as the judiciary and public administration. This paper focuses on companies and public administration. The first two parts of the paper point out societal changes and paradigm changes in companies, and public administration, respectively, which give ethical conduct of the legal profession the foreground. Furthermore, the importance of the general legal protection of whistleblowers is underlined. In the fourth part of the paper, the authors explore approaches how to teach ethics in legal education and finally suggest how, while taking into account the domestic and comparative experiences, to incorporate ethical education into the education of lawyers and to accommodate them in law and public administration study programs.

Keywords: ethical norms, code of ethics, ethical education, legal profession, company, public administration.

LITERATURA

Knjige i članci:

1. Adams, Guy B., and Danny L. Balfour, Ethical Failings, Incompetence, and Administrative Evil: Lessons From Katrina and Iraq, *Ethics and Integrity in Public Administration - Concepts and Cases*, M.E. Sharpe, 2009., 40- 64., <http://docshare02.docshare.tips/files/14735/147359888.pdf>
2. Aleksić, Ana, Poslovna etika – element uspješnog poslovanja, *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, god. 5, 2007, 419-429. Allessie, David, Maciej Sobolewski, Lorenzino Vaccari, eds. Francesco Pignatelli, *Blockchain for digital government*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2019., <https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/document/2019-04/JRC115049%20blockchain%20for%20digital%20government.pdf>
3. Avci, Ercan, Learning from experiences to determine quality in ethics education. *International Journal of Ethics Education* 2, (2017) 3–16., <https://doi.org/10.1007/s40889-016-0027-6>
4. Bamberger, Kenneth A., Technologies of Compliance: Risk and Regulation in a Digital

- Age. *Texas Law Review*, Vol. 88, 669 -739., 2010, <https://ssrn.com/abstract=1463727>
5. Bazerman Max H, A New Model for Ethical Leadership, *Harvard Business Review*, September, 2020, dostupno na <https://hbr.org/2020/09/a-new-model-for-ethical-leadership>
 6. Blasi, Augusto, Moral Character: A Psychological Approach, in: Lapsley, D., Power, C. (Eds.), *Character Psychology and Character Education*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2005.
 7. Blasi, Augusto, Moral Understanding and the Moral Personality: The Process of Moral Integration, in: W.Kurtines and J. Gerwitz (eds.), *Morality, Moral Behaviour and Moral Development*, Wiley, New York, 1984
 8. Block, F., The andragogical basis of clinical legal education, *Vanderbilt Law Review* vol. 35, 1982., 321-354.
 9. Bovens, Luc. (2016). *The Ethics of Dieselgate*. *Midwest Studies In Philosophy*. 40. 10.1111/misp.12060.
 10. Bower, Joseph L., and Lynn S. Paine, The Error at the Heart of Corporate Leadership. *Harvard Business Review* 95, no. 3 (May–June 2017): 50–60.
 11. Bundy, S.M., Ethics education in the first year: an experiment, *Law and Contemporary Problems*, 2004., vol. 58(3), 19-36.
 12. The British Academy, *Reforming business for the 21st century: a framework for the future of the corporation*, 2018, 1-30. dostupno: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/publications/reforming-business-21st-century-framework-future-corporation/>
 13. Burger, E. Warren, *The Role of the Law School in the Teaching of Legal Ethics and Professional Responsibility*, *Cleveland Law State Review Cleveland State University* 1980., 377 -395. <https://engagedscholarship.csuohio.edu/clevstlrev/vol29/iss3/12>
 14. BurrIDGE, R. and J. Webb, The values of common law legal education: rethinking rules, responsibilities, relationships and roles in the law school, *Legal Ethics* vol. 10 (2007), 72-97.
 15. Castillo, Joseph, Moral Commitment and Ethical Action In the Classroom: Integrating Morality, Ethics, and Values into Curriculum, *Capstone Projects and Master's Theses*, California State University 2018, 10-18., https://digitalcommons.csumb.edu/caps_thes_all/287 Ciulla, Joanne B., Ethical Leadership in a New Age of Work, u: *Work in the Age of Data*, Madrid: BBVA, 2019., <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/ethical-leadership-in-a-new-age-of-work/#c15n7>
 16. Ciulla, Joanne B., Imagination, fantasy, wishful thinking and truth, *The Business Ethics Quarterly*, Ruffin Series, no.1., 1998.: 99–108.
 17. Cody, Ana, Developing Students' Sense of Autonomy, Competence and Purpose through a Clinical Component in Ethics Teaching, *Legal Education Review*, Vol. 29, Issue 1 (2019), 1-19.Cohen, George, Cramton, Roger, Koniak, Susan. (2004). Legal and Ethical Duties of Lawyers after Sarbanes-Oxley. 49 *Villanova Law Review*, January 2004, <http://bit.ly/2WDcHqw>
 18. Čulinović-Herc, Edita, Aktualna pitanja financijskog izvještavanja dioničkih društava - odgovornost revizora, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 25 (2004), 1; 167-202
 19. Davidson, M. L., Harness the Sun, Channel the Wind, The Art and Science of Effective Character Education, u: Lapsley & Power (eds) *Character Psychology and Character Education*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2005., 218-244.
 20. De Filippi, P., A. Wright, *Blockchain and the Law: The Rule of Code*, Harvard University Press, 2018.
 21. Doyle, A., *What Is Company Culture? Definition and Examples of Company Culture*, 15 August 2020, dostupno na: <https://www.thebalancecareers.com/what-is-company-culture-2062000>.
 22. Duncan, Nigel, Ethical Practice and Clinical Legal Education, *International Journal of Clinical Legal Education*, 7 (2014), <http://dx.doi.org/10.19164/ijcle.v7i0.93>

23. Enriques, Luca and Dirk Andreas Zetzsche, Corporate Technologies and the Tech Nirvana Fallacy, European Corporate Governance Institute (ECGI) - Law Working Paper, *Hastings Law Journal*, br. 457 (2019), 1-65., <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3392321>
24. Fenwick, Mark, Erik P. M. Vermeulen, The New Firm: Staying Relevant, Unique and Competitive, *European Business Organization Law Review*, Vol. 16, no. 4 (2015): 595-623.
25. Friedman, Milton, *Capitalism and Freedom*, Chicago: The University of Chicago Press, 1962.
26. Frigessi di Rattalma, Marco (ur.) *The Dieselgate: A Legal Perspective*, Springer, 2017, 3-120.
27. Habazin, Margareta, „Zaštita zviždača”, *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, Vol. 10 No. 2, 2010. , https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=199795
28. Habeš, Irena, Standardi izvrsnosti upravnog obrazovanja i usavršavanja (prijevod), *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, Vol. 9. No. 1., 2009.
29. Hobbs, Steven H., Symposium Introduction: Sharing Stories about Our Commitment to Teaching Ethics, *Journal of the Legal Profession*, vol. 26 (2002), 101-122.
30. Jacobs, Daniel, Lawrence P. Kalbers, *The Volkswagen Diesel Emissions Scandal and Accountability: Where Were the Auditors and Attorneys during the Sustainability Charade?* *The CPA Journal*, July 2019, dostupno na: <https://www.cpajournal.com/2019/07/22/9187/>
31. James, Christine, *Teaching Ethics in Public Administration*, Valdosta State University, Valdosta, GA, USA, 2016., dostupno na stranici; https://www.researchgate.net/publication/305911320_Teaching_Ethics_in_Public_Administration
32. Karpati, Tibor: *Etika u gospodarstvu*, Grafika, Osijek, 2001. 107 str.
33. Kirby, Nikolas, Andrew Kirton and Aisling Crean, Do corporations have a duty to be trustworthy?, *Journal of the British Academy*, volume 6, supplementary issue 1 (2018), str. 75-129.
34. Koprić, Ivan, Reforma javne uprave u Hrvatskoj: ni bolni rezovi ni postupne promjene – nužna je nova upravna paradigma, *Političke analize*, vol. 7, br. 26. (2016), 3-12., <https://hrcak.srce.hr/167364>
35. Krieger, Lawrence S., The Inseparability of Professionalism and Personal Satisfaction: Perspectives on Values, Integrity and Happiness, *Clinical Law Review*, 2005, 425-445.
36. Laleta, Sandra, Nada Bodiroga-Vukobrat, Fleksivnost i (de)regulacija tržišta rada, *Zbornik Pravnog fakuleta Sveučilišta u Rijeci*, v. 37, br. 1, 2016., 33-69., <https://hrcak.srce.hr/160467>
37. Lalić Novak, Goranka, Jasmina, Džinić, Upravno obrazovanje u Hrvatskoj: stanje i perspektive, *10. forum za javnu upravu*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Institut za javnu upravu, 2016. g.
38. Langford, Peter E., *Approaches to the Development of Moral Reasoning*, London: 1995, Psychology Press, 256, <https://doi.org/10.4324/9781315791258>
39. Lapsley, D., Power, C. (Eds.), *Character Psychology and Character Education*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2005.
40. Marčetić, Gordana, Etički kodeksi i etika javnih službenika, *Croatian and Comparative Public Administration*, 2013., br. 2, 499-539.
41. Marčetić, Gordana, *Izazovi upravljanja ljudskim potencijalima u javnoj upravi u 21. stoljeću: Normalizacija statusa javnih službenika – rješenje ili zamka*, ur. Gordana Marčetić, Tijana Vukojičić Tomić, Iva Lopižić, Institut za javnu upravu, 2019., 1-35., https://iju.hr/Dokumenti/pub_41.pdf
42. Mihelić, Katarina Katja, Bogdan Lipičnik, Metka Tekavčić, Ethical Leadership, *International Journal of Management & Information Systems*, 2010 Vol. 14, No. 5, str. 31-42. dostupno na: http://www.ef.uni-lj.si/docs/osebnestrani/Mihelic_Lipicnik_Tekavcic_2010_clute.pdf
43. Moliterno, James, E. An Analysis of Ethics Teaching in Law

- Schools: Replacing Lost Benefits of the Apprentice System in the Academic Atmosphere, *University of Cincinnati Law Review*, vol. 60. (1991), 83-134.
42. Musa, Anamarija, Vedran Đulabić, Tijana Vukopčić, Mihovil Škarica, Obrazovanje za javnu upravu: pregled diplomskih programa javne uprave u zapadnoeuropskim zemljama, *Hrvatska javna uprava*, god. 7. (2007.), br. 2., str. 289-317.
 43. Musa, Anamarija, Vedran Đulabić, Tatjana Vukopčić, Mihovil Škarica, Obrazovanje za javnu upravu: pregled diplomskih programa javne uprave u tranzicijskim zemljama, *Hrvatska javna uprava*, god. 7. (2007.), br. 3., str. 563-594.
 44. Nader, Ralph, Corporate Law Firms and Corporate Ethics, *Journal of the Institute for the Study of Legal Ethics*, vol. 2, Article 2., 1999., 1-14.
 45. Nicolson, Donald, Education, Education, Education: Legal Moral and Clinical, *The Law Teacher*, vol. 42, no.2 (2008), 145-172.
 46. Nicolson, Donald; Robertson, Michael K. and Corbin, Lillian and Tranter, Kieran and Bartlett, Francesca, Learning in Justice: ethical education in an extra-curricular law clinic, u: *The Ethics Project in Legal Education*, 2010., Routledge, London
 47. Nicolson, Donald, Mapping Professional Legal Ethics: The Form and Focus of the Codes, *Legal Ethics* 1(1), 1998, 51-69.
 48. Nicolson, Donald, Problematizing Competence in Clinical Legal Education: What Do We Mean by Competence and How Do We Assess Non-Skill Competencies, *International Journal of Clinical Legal Education*, Vol. 23, Issue 1 (2016), 66-106.
 49. Nicolson, Donald, *Teaching legal ethics: what, how and why*, *Revista de educación y derecho. Education and law review*, No.1. Octubre 2009- Marzo 2010, https://www.researchgate.net/publication/279422869_Teaching_legal_ethics_what_how_and_why
 50. Rhee, Robert, Carol Morgan, Tamara Frankel, Mark Fagan, Ethical Issues in Business and The Lawyer's Role, 12 *Transactions: Tenn. J. Bus. L.* 37 (2011), dostupno na: <http://scholarship.law.ufl.edu/facultypub/477>
 51. Rest, James R., *Can Ethics Be Taught in Professional Schools? The Psychological Research, Ethics easier said than done* 1 (1): 22-26., Winter 1988, <https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/822955>
 52. Robertson, Michael K. Challenges in the Design of Legal Ethics Learning Systems: An Educational Perspective, *Legal Ethics*, vol. 8(2): January 2005, 222-239.
 53. Schiltz, Patrick J., Legal Ethics in Decline: The Elite Law Firm, the Elite Law School and the Moral Formation of the Novice Attorney, *Minnesota Law Review*, February 1998, 705-787.
 54. Touryalai, Halah, *In Defense Of The Bank Of America Merrill Lynch Deal*, *Forbes*, Sept 28, 2011, dostupno na: <https://www.forbes.com/sites/halahtouryalai/2011/09/28/in-defense-of-the-bank-of-america-merrill-lynch-deal/?sh=13d256597b81>
 55. Van der Meer, F. M., T. Steen, A. Wille, *Western European Civil Service Systems: A Comparative Analysis - Final Draft before Editing*, 2015., https://www.researchgate.net/publication/304882551_Civil_Service_Systems_in_Western_Europe_A_Comparative_Analysis
 56. Verheye, Benjamin, Real estate publicity in a blockchain world: a critical assessment, *European property law journal* 6, br. 3 (2017), 441-477.
 57. Vitezić, Neda, Društvena odgovornost-čimbenik dugoročne održivosti poduzeća, *Socijalno odgovorno gospodarjenje*, Bodiroga Vukobrat, Nada; Barić, Sanja (ur.). Zagreb: Tim press, 2008., 13-26.
 58. Vitezić, Neda, Povezanost društveno odgovornog i efikasnog poslovanja u hrvatskim poduzećima, *Zbornik radova sa znanstvenog okruglog stola „Gospodarsko-socijalni razvitak hrvatskog društva tijekom proteklih 20 godina samostalnosti: Uspjesi zablude i pogreške”*, Karaman-Aksentijević, Nada; Drezgic, Saša; Frančišković, Ivan (ur.). Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet; Znanstveno društvo ekonomista, 2011., 153-171.

59. Vrčec, Neven, Musa, Anamarija, E-uprava u Hrvatskoj: izazovi transformacije uprave u digitalnom društvu, u: Anamarija Musa (ur.): *Forum za javnu upravu, Uprava u digitalno doba Transformacijski potencijal e-uprave za veću učinkovitost i odgovornost*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Ured za Hrvatsku i Institut za javnu upravu, str. 7-32 dostupno na: https://iju.hr/Dokumenti/fju_12.pdf
60. Webb, Julian, Inventing the good: A Prospectus for Clinical Education and the Teaching of Legal Ethics in England, *Law teacher*, vol. 30 (1996), 270-294.
61. Whitton, Howard, Developing the „Ethical Competence“ of Public Officials, *Ethics and Integrity in Public Administration - Concepts and Cases*, M.E. Sharpe, 2009., 236- 255., <http://docshare02.docshare.tips/files/14735/147359888.pdf>
62. Yardley, Jim, John Schwartz, *Enron's Collapse: The law firm; Legal Counsel In Many Ways Mirrors Client The New York Times*, Jan, 16, 2002 dostupno na: <https://www.nytimes.com/2002/01/16/business/enron-s-collapse-the-law-firm-legal-counsel-in-many-ways-mirrors-client.html>

Pravni izvori:

1. Council of Europe, Recommendation CM/Rec(2014)7 of the Committee of Ministers to member States on the protection of whistleblowers, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805c5ea5
2. Directive (EU) 2019/1937 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2019 on the protection of persons who report breaches of Union law, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1937>, pristupljeno 8. srpnja 2020.
3. European Commission (2016) EU eGovernment Action Plan 2016-2020: Accelerating the digital transformation of government, COM(2016) 179 final, 19 April 2016,
4. Gradanskopravna konvencija Vijeća Europe o korupciji, 2001, (NN- Međunarodni ugovori, broj 6/03);
5. Kaznenopravna konvencija Vijeća Europe o korupciji donesena 1999. g. (NN, - Međunarodni ugovori, broj 11/00);
6. Kodeks odvjetničke etike, NN br. 64/07, 72/08 i 64/18.
7. Kodeks etike Udruge korporativnih pravnika. Dostupno na: <http://www.udrugakorporativnih-pravnika.hr/dokumenti.htm>
8. Kodeks etike u poslovanju, Hrvatska gospodarska komora, dostupno na: <https://hgk.hr/documents/kodeksposlovneetikehrweb581354cae65c8.pdf>, pristupljeno 25. srpnja 2020.
9. Konvencija UN-a protiv korupcije od 2003. (NN, MU, 2/05)
10. Model Rules of Professional Conduct American Bar Association, 2020., dostupno na: https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/model_rules_of_professional_conduct/model_rules_of_professional_conduct_table_of_contents/
11. Nacionalna klasifikacija zanimanja (Narodne novine, 247/2020, 14/2011)
12. Nacionalna klasifikacija djelatnosti (Narodne novine, 58/2007., 52/2007)
13. OECD, Recommendation of the Council on OECD Legal Instruments Improving Ethical Conduct in the Public Service Including Principles for Managing Ethics in the Public Service, 2020., <https://legalinstruments.oecd.org/public/doc/129/129.en.pdf>, pristupljeno 17. rujna 2020.
14. OECD, Recommendation of the Council on OECD Legal Instruments Improving Ethical Conduct in the Public Service Including Principles for Managing Ethics in the Public Service
15. OECD, Ethics Training for Public Officials, 2013., <https://www.oecd.org/corruption/acn/resources/EthicsTrainingforPublicOfficialsBrochureEN.pdf>

16. OECD, Recommendation of the Council on OECD Legal Instruments Improving Ethical Conduct in the Public Service Including Principles for Managing Ethics in the Public Service, 2020., <https://legalinstruments.oecd.org/public/doc/129/129.en.pdf>
17. Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama, (NN, 118/09)
18. Recommendation CM/Rec(2014)7 of the Committee of Ministers to member States on the protection of whistleblowers, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805c5ea5
19. Sarbanes Oxley Act, Pub.L. 107–204, 116 Stat. 745, od 30.07. 2002.
20. Statut Hrvatske gospodarske komore, Narodne novine br. 39/16.
21. Strategija razvoja javne uprave za razdoblje od 2015. do 2020. godine, Narodne novine, br. 70/15.
22. Zakon o akademskim i stručnim nazivima i akademskom stupnju (NN 107/07, 118/12)
23. Zakon o državnim službenicima, NN 92/05, 140/05, 142/06, 77/07, 107/07, 27/08, 34/11, 49/11, 150/11, 34/12, 49/12, 37/13, 38/13, 01/15, 138/15, 61/17, 70/19, 98/19
24. Zakon o Hrvatskoj gospodarskoj komori, Narodne novine br. 66/91., 73/91
25. Zakon o obveznim mirovinskim fondovima (NN,19/14, 93/15, 64/18 i 115/18, 58/20)
26. Zakon o plaćama u javnim službama, NN 27/01, 39/09
27. Zakon o zaštiti prijavitelja nepravilnosti, Narodne novine br. 17/2019

Važniji mrežni izvori:

1. <https://www.hanfa.hr/media/4130/1-smjernice-sukob-interesa.pdf>
2. <https://hgk.hr/documents/kodeksposlovneetikehrweb581354cae65c8.pdf>
3. <https://pravosudje.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Antikorupcija/Antikorupcijski%20program%20za%20trgova%C4%8Dka%20dru%C5%A1tva%20u%20ve%C4%87inskom%20dr%C5%BEavnom%20vlasni%C5%A1tvu%20za%20razdoblje%202019%20do%202020.pdf>
4. <https://pravosudje.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Antikorupcija/Nact%20akcijskog%20plan%20za%20suzbijanje%20korupcije%20za%20razdoblje%20od%202019%20do%202020%20godine.pdf>
5. <https://www.thebritishacademy.ac.uk/programmes/future-of-the-corporation/>
6. <https://www.transparency.org/en/cpi>
7. <https://uprava.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/4-uprava-za-e-hrvatsku-1080/aktualni-projekti/872>
8. <https://uprava.gov.hr/strategija-razvoja-javne-uprave-za-razdoblje-od-2015-do-2020-godine-14369/14369>

Sudska praksa:

1. *European Court of Human Rights, Case Heinisch v. Germany– application no. 28274/08*, <https://hudoc.echr.coe.int/spa#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-105777%22%7D>
2. *Balla v. Gambro Inc.*, 584 N.E.2d 104 (1991), 145 Ill. 2d 492, 164 Ill. Dec. 892